

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΛΟΓΙΟΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΟΣ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΟΥΝΤΡΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΛΟΓΙΟΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΟΣ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΟΥΝΤΡΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ
ΧΑΝΙΑ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2018

Σκοπός της εργασίας

Η μεγάλη ποικιλία των μορφών και διατάξεων του δομημένου περιβάλλοντος της υπαίθρου, στην Κρήτη, θέτει αυτονόητα ερωτήματα, προέλευσης, δομής και χαρακτήρα. Ιδιαίτερα δε, ορισμένων πολιτιστικών στοιχείων του τοπικού ιδιώματος, που σχετίζονται άμεσα με την αρχιτεκτονική, όπως είναι οι διακοσμητικές τέχνες και οι χειροτεχνεία.

Σκοπός της εργασίας είναι διερεύνηση της διακόσμησης των κτιρίων σε σχέση με την «Λαϊκή τέχνη» κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας και την μετεξέλιξη τους στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Επιπρόσθετα θα γίνει προσπάθεια προσέγγισης του σύνθετου φαινομένου αλληλεπίδρασης των τότε κοινωνικών, πολιτισμικών, τελετουργικών, και οικονομικών παραγόντων, που σύμφωνα με τον Amos Rapoport εξηγούν καλύτερα από άλλους παράγοντες τις διάφορες μορφές που παίρνει το δομημένο περιβάλλον.

Με αυτόν τον τρόπο, το αρχιτεκτονικό παρελθόν διατηρείται ζωντανό μέσα από τη μελέτη της ιστορίας και προσφέρει στον ερευνητή προσλαμβάνουσες παραστάσεις υπάρχουσών εμπειριών που μπορούν να γίνουν πηγή έμπνευσης.¹

Αντικείμενο της εργασίας

Αντικείμενο της εργασίας είναι τα στοιχεία διακοσμητικής τέχνης που είναι ενσωματωμένα στα κτίσματα κυρίως της υπαίθρου, όπως διακοσμητικά θυρώματα, διακοσμητικές ταινίες κ.α., σε συνδυασμό με μοτίβα άλλων ειδών λαϊκής τέχνης. όπως κεντημάτων και υφασμάτων, κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη. Με έμφαση την περίοδο της ύστερης Βενετοκρατίας,

¹ (Λάββας Γεώργιος, 2002)

καθώς και την εξέλιξη τους την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Με βάση τα παραπάνω, θα εξετασθεί η περίπτωση του οικισμού Μούντρος Ρεθύμνου.

Ο οικισμός Μούντρος Ρεθύμνου

Η ονομασία Μούντρος (το) είναι άγνωστης προέλευσης. Η απόσταση του από τη πόλη του Ρεθύμνου είναι 24χλμ, σε υψόμετρο 280μ περίπου. Βαρύνουσα σημασία πρέπει να είχε στην επιλογή της θέσης του οικισμού το θέμα της ασφάλειας, αφού είναι «αθέατος» περιστοιχιζόμενος από απόκρημνους βράχους και ψηλούς λόφους.

Το χωριό γειτνιάζει δυτικά με τον σημερινό οικισμό Αργυρούπολη, που βρίσκεται στη θέση της μεγάλης αρχαίας πόλης της Κρήτης Λάππας. Βόρεια είναι το χωριό Ρούστικα κέντρο της περιοχής από την εποχή της Βενετοκρατίας με το ομώνυμο Μοναστήρι.

Λόγοι επιλογής του συγκεκριμένου οικισμού

Η επιλογή του συγκεκριμένου οικισμού, έγινε λόγω των αξιολογών Βενετσιάνικων αρχιτεκτονικών στοιχείων, που ακόμη σήμερα είναι ικανά να αποδίδουν χαρακτήρα στο δομημένο σύνολο. Αλλά και λόγω της γεωγραφικής και διοικητικής του θέσης.

Μέθοδος συλλογής στοιχείων

- Βιβλιογραφική έρευνα. Βιβλιοθήκη Πολυτεχνείου Κρήτης, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, Βιβλιοθήκη Δήμου Ρεθύμνου, και Διαδίκτυο
- Ιστορικό αρχείο Κρήτης , Γενικά Αρχεία του Κράτους Ρέθυμνο.
- Χάρτες Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Γεωλογικοί Χάρτες Ι.Γ.Μ.Ε

Ερμηνευτική μέθοδος

Αρχικά γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης βασικών όρων που έχουν να κάνουν με την διακόσμηση, τη λαϊκή και λόγια, αλλά και με τις έννοιες όπως παραδοσιακή, ανώνυμη κ.λπ. αρχιτεκτονική. Ιδιαίτερο βάρος δίδεται και στην κατανόηση των κοινωνικοπολιτισμικών παραγόντων, που επηρεάζουν τις μορφές του δομημένου περιβάλλοντος. Η μελέτη του παρελθόντος γίνεται με βάση τα ερωτήματα που θέτουμε στις πηγές, την αξιολόγηση και την διασταύρωση των στοιχείων, για να μπορέσει να εξηγηθεί, μια πλευρά της ανώνυμης αρχιτεκτονικής, που αφορά την διακόσμηση στο νησί.

Ερωτήματα

Η ερμηνεία επιχειρεί να απαντήσει αναλυτικά στα ερωτήματα

- Ποιές είναι οι νέες μορφές – μοτίβα που παρουσιάζονται στην ύπαιθρο, με την άφιξη Βενετών στην Κρήτη και ποια είναι η εξελικτική τους πορεία.
- Ποιός ο ρόλος της Διακόσμησης στην Αρχιτεκτονική των οικισμών της Κρήτης κατά την περίοδο που εξετάζουμε;
- Ποιά είναι τα εκφραστικά μέσα και ποιο το περιεχόμενο της διακόσμησης στην Αρχιτεκτονική, σε συνδυασμό με την ευρύτερη λαϊκή παράδοση της Κρήτης κατά την Βενετοκρατία. Πως επηρέασε την λαϊκή παράδοση της Τουρκοκρατίας;.
- Ποιες είναι οι εκφάνσεις τους στον οικισμό Μούντρος.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΛΟΓΙΟΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΟΣ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΟΥΝΤΡΟΣ

Εισαγωγή

Το ενδιαφέρον για την ιστορική και αρχιτεκτονική κληρονομιά έχει μεγάλη παράδοση. Ιδιαίτερα για τα αρχιτεκτονήματα που έχουν κατασκευαστεί από επιφανείς αρχιτέκτονες ή πιο γενικά για την επίσημη (λόγια) αρχιτεκτονική σημαντικών πολιτισμών. Τις τελευταίες δεκαετίες ιδιαίτερα, έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον, για την ανώνυμη («λαϊκή»- δημόδη) αρχιτεκτονική, τα ασήμαντα κτίσματα και το περιβάλλον που τα συνθέτουν. Προχωρώντας περισσότερο, οι μελετητές σταδιακά έχουν μετατοπίσει το ενδιαφέρον τους, και προς τα κατώτερα στρώματα κατασκευών, ακόμα και στην αρχιτεκτονική του «ελαχίστου».

Παλαιότερα οι πιο πολλές μελέτες για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, προσπαθούσαν να διασώσουν την δομημένη κληρονομιά που εξαφανιζόταν, μέσω της ταξινόμησης και την περιγραφής των τύπων των κατοικιών και χαρακτηριστικών.² Σήμερα τα κτίσματα της ανώνυμης και πρωτόγονης αρχιτεκτονικής, μπορούμε να τα μελετήσουμε από μια ιδιαίτερη σκοπιά δεδομένου ότι αυτά διακρίνονται για την απουσία αλλαγών.³

Ο Amos Rapoport αναφέρει ότι για να καταλάβουμε τι είναι ανώνυμη αρχιτεκτονική πρέπει να εξετάσουμε την διαδικασία της σύνθεσης, η οποία «βασίζεται σε πρότυπα και στις προσαρμογές ή παραλλαγές τους.» και ότι «μόνο μια κοινωνία που είναι δεμένη με την παράδοση, όπου οι λιγοστές αλλαγές που συμβαίνουν πραγματοποιούνται μέσα στο πλαίσιο μιας δεδομένης κοινής κληρονομιάς και ιεραρχίας αξιών, που καθρεπτίζονται στους τοίχους των κτισμάτων»⁴ μπορεί να πραγματοποιήσει αυτήν την διαδικασία. Μην ξεχνάμε ότι η παράδοση είναι η κληρονομιά που γονιμοποιεί το παρόν και δίνει έμπνευση για το μέλλον, ενώ η σύνδεση της με την ίδια την ζωή, είναι στενή. Ιδιαίτερα η αγροτική και ποιμενική ζωή που διακρίνονται για την στατικότητα και την προσκόλληση στην παράδοση.

Επιπλέον ο ίδιος τονίζει ότι «ο σεβασμός της παράδοσης εξασφαλίζει συλλογικό έλεγχο, ο οποίος παίζει ρόλο πειθαρχικό. Αυτή η μέθοδος είναι ζωντανή γιατί

² (Rapoport, 2010, p. 31)

³ (Rapoport, 2010, p. 29)

⁴ (Rapoport, 2010, pp. 15-16)

υπάρχει κοινή αντίληψη για τη ζωή,... όσο η παράδοση κρατιέται ζωντανή αυτή η κοινή και παραδεδεγμένη παράσταση λειτουργεί, όταν η παράδοση εγκαταλειφθεί τότε η εικόνα αλλάζει.». Σύμφωνα με τον ίδιο η «παρακμή της λαϊκής τέχνης» μπορεί οφείλεται στην αύξηση των επιλογών, όπως συμβαίνει π.χ. στις Αναπτυσσόμενες χώρες. Αυτό φαίνεται καθαρά στη αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στα παραδοσιακά προϊόντα και στα «ελλείψεως γούστου» νέα. Τα νέα αυτά «παραδοσιακά⁵» προϊόντα έχουν χάσει την συμβολική τους αξία, το νόημα έχει εκλείψει.⁶

Οι λόγοι που σήμερα η παράδοση έχει χάσει τον ρυθμιστικό της ρόλο, οφείλονται στην αύξηση της εξειδίκευσης των επαγγελματιών που ασχολούνται με τη μελέτη της κατασκευής. Αυτό οδηγεί σε πολυσύνθετους τύπους που δεν μπορούν να κατασκευαστούν παραδοσιακά. Άλλος λόγος είναι η απώλεια της κοινής ιδέας που καθορίζει τον τρόπο ζωής, αποτελεί το μέτρο αξιολόγησης και αναγνωρίζεται από το σύνολο των ατόμων. Αυτό οδηγεί σε έλλειψη συνεργασίας και θεσμοθέτηση νόμων και κανονισμών ελέγχου. Η μεγάλη σημασία στην «πρωτοτυπία» που δίνεται σήμερα, είναι ένας άλλος σημαντικός λόγος που η κοινωνία δεν ικανοποιείται από τις μορφές της παράδοσης.⁷

Σε μια κοινωνία που είναι δεμένη με την παράδοση, τα κοινά συλλογικά βιώματα, οι καθημερινές ασχολίες, τα κοινά στοιχεία και μόνιμες ανησυχίες, δεν έχουν στόχο την αισθητική απόλαυση, αλλά την αντιμετώπιση συγκεκριμένων αναγκών, και συνδέονται άμεσα με την δημιουργία της μορφής. Για να κατανοήσουμε, και να μελετήσουμε την ιστορία της μορφής, πρέπει να δούμε το περιβάλλον στο σύνολο του. Δεν πρέπει να επικεντρωθούμε μόνο σε ένα τμήμα γιατί του δίνουμε μεγαλύτερη σημασία απ' ότι πρέπει και τότε «δεν μπορούμε να συλλάβουμε την πολυσύνθετη και λεπτή σχέση του με την ανώνυμη μήτρα»⁸. Συνεπώς οι συνθήκες

⁵ (Μπαμπινιώτης, 2002, π. 1324) παραδοσιακός: είναι αυτός που γίνεται όπως απαιτεί η παράδοση, που συμφωνεί με τα πρότυπα που καθιερώθηκαν από την παράδοση και *παραδοσιακή κοινωνία*: η κοινωνία πριν από τη βιομηχανική εποχή, η οποία χαρακτηριζόταν κυρίως από τον αγροτικό προσανατολισμό της, την περιορισμένη χρήση τεχνολογίας, τη σταθερότητα των εθίμων, και την αυστηρότητα των ηθών.

⁶ (Rapoport, 2010, pp. 181-182)

⁷ (Rapoport, 2010, pp. 17-18)

⁸ (Rapoport, 2010, π. 11)

ζωής , η οργάνωση και γενικά η ανθρώπινη κοινωνία, λειτουργεί καθοριστικά και αλληλεπιδρά με της φυσικές συνθήκες του περιβάλλοντος της.

Συνήθως τα αιτία για την εκδήλωση ενός φαινομένου δεν είναι ένα, αλλά πολλά. Πίσω από κάθε ιστορική έρευνα υπάρχει η γνώμη ότι μπορούμε να διδαχθούμε από το παρελθόν, μελετώντας αξιολογώντας και διασταυρώνοντας. «Η μελέτη του παρελθόντος έχει κάποια αξία, τόσο από φιλοσοφική άποψη όσο και επειδή μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την πολυπλοκότητα και την αλληλοεπικάλυψη των γεγονότων»⁹

Το πρόβλημα των ορισμών

Το τι σημαίνει «παραδοσιακή αρχιτεκτονική», δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο. Ο όρος είναι πολύ αόριστος και χρησιμοποιείται πιο πολύ για να εξυπηρετήσει τον καθημερινό λόγο.¹⁰ Σύμφωνα με τον Amos Rapoport, η παραδοσιακή (traditional) αρχιτεκτονική ορίζεται, ως η αρχιτεκτονική, που παράγεται σαν αποτέλεσμα της συνεργασίας πολλών ανθρώπων για πολλές γενιές, καθώς και της συνεργασίας μεταξύ των κατασκευαστών και των χρηστών των κτισμάτων¹¹. Ενώ παραδοσιακή αρχιτεκτονική για τον Γεώργιο Λάββα είναι, ότι έχει κατασκευαστεί σε κάθε τόπο μέχρι την βιομηχανική επανάσταση, την επικράτηση του Μετρικού συστήματος, της κατασκευής από μηχανικούς, και με νέα υλικά βιομηχανικής παραγωγής¹². Πολλές φορές η παραδοσιακή αρχιτεκτονική συγχέεται με την ανώνυμη, όρος δισήμαντος αμφιλεγόμενος, ταιριάζει όμως καλύτερα στις καταστάσεις εκείνες του πολιτισμού - ομάδων ανθρώπων, που το προφορικά παραδιδόμενο από την μια γενιά στην άλλη, έχει καθοριστική ή απόλυτη σημασία για το πνευματικό προϊόν.¹³

⁹ (Rapoport, 2010, p. 24)

¹⁰ (Μπούρας, 1982, p. 21)

¹¹ (Rapoport, 2010, p. 17)

¹² (Λάββας, 1988, p. 11)

¹³ (Μπούρας, 1982, p. 21)

Λαϊκή Παράδοση – Λαϊκή αρχιτεκτονική

Λαϊκή είναι η ασυνείδητη υλοποιημένη έκφραση ενός λαού, που δημιουργείται από κοινούς ανθρώπους, χωρίς την συμβολή καλλιτέχνη ή αρχιτέκτονα, και που είναι πιο κοντά στην κουλτούρα, και στην ζωή όπως την βιώνει.¹⁴ Με λίγα λόγια είναι η έκφραση της συλλογικής ζωής και των βιωμάτων του. Για τον Χαράλαμπο Μπούρα ο όρος *λαϊκή* δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται αδιάκριτα “Η αντιδιαστολή προς τη θρησκευτική αρχιτεκτονική, που ο όρος «λαϊκή» υπονοούσε παλαιότερα, μπορεί να θεωρηθεί μεθοδολογικά κάπως ξεπερασμένη δεδομένου ότι τόσο οι εκκλησίες, όσο και τα σπίτια έγιναν από τα ίδια χέρια, για τους ίδιους χρήστες, εντάχθηκαν στον ίδιο πολεοδομικό ιστό και είχαν κοινή κατασκευή και ενίοτε κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά”.¹⁵

Σύμφωνα πάλι με τον ίδιο “ο όρος λαϊκή δικαιώνεται πάντως στην περίπτωση που εξετάζεται ο χαρακτήρας ή η τεχνοτροπία των μορφών και του διακόσμου, όπου βλέπει κανείς σχεδόν παντού την απουσία της εξειδικευμένης παιδείας των μαστόρων, καθώς και την αδυναμία τους να καταλάβουν τα πρότυπα τα οποία μιμούνται”.¹⁶

«Λαϊκός πολιτισμός» είναι ο πολιτισμός του Χωριού σε αντίθεση με τον «ανώτερο», «σύγχρονο» «αστικό» πολιτισμό της πόλης σύμφωνα με την Κυριακίδου-Νέστορος. Την διάκριση αυτή την κάνει αναφερόμενη σε μια εποχή, που η ύπαιθρος είχε ακόμα βέβαια τον παραδοσιακό της χαρακτήρα¹⁷.

Υπάρχουν κατοικίες του 19^{ου} αιώνα και παλιότερα, όπως είναι τα μεγάλα αρχοντικά της Καστοριάς στη βόρεια Ελλάδα, που είναι τόσο πλούσια και τόσο μεγάλα, με τις διακοσμημένες επιφάνειες και την επίπλωση τους, που το κόστος συντήρησης και κατασκευής τους σήμερα θα ήταν τεράστιο. Αυτές τις κατοικίες δεν τις λέμε π.χ. «μεγαλοαγροτικές» ή κάτι άλλο, τις λέμε απλά λαϊκές. Η λαϊκή τέχνη λοιπόν δεν σχετίζεται πάντα με τι το είναι πλούσιο ή φτωχό, ούτε με την διαδικασία της κατεργασίας, αλλά και ούτε με την χρήση του (π.χ ένα εκκλησάκι που επειδή κατασκευάστηκε μια συγκεκριμένη εποχή, λέγεται λαϊκό)¹⁸. Η λαϊκή

¹⁴ (Rapoport, 2010, p. 12)

¹⁵ (Μπούρας, 1982, p. 21)

¹⁶ (Μπούρας, 1982, p. 22)

¹⁷ (Κοτζιά, 15-5-1994)

¹⁸ (Καλατζόπουλος, 1994)

τέχνη λοιπόν έχει άμεση σχέση, με την ίδια τη ζωή, την ελπίδα, τις ασχολίες και την ανάγκη ενός λαού. Συνδέεται άμεσα με τον άνθρωπο της υπαίθρου που τον διακρίνει γενικά μια στατική διάθεση και δεδομένου της πολυπλοκότητας του κοινωνικού βίου, η σωστή ερμηνεία μπορεί να μην είναι μονοδιάστατη, αλλά να αποτελείται από διάφορα, ετερόκλητα ή ακόμη και αλληλοσυγκρουόμενα στοιχεία¹⁹

Λόγια Παράδοση-Λόγια Αρχιτεκτονική

Παράλληλα με τη λαϊκή παράδοση πλάθεται και η λόγια παράδοση, που είναι αποτέλεσμα ανθρώπων της γνώσης και του πνεύματος. Ειδικότερα στη λόγια αρχιτεκτονική, η τεχνοτροπία των μορφών και του διακόσμου είναι αποτέλεσμα του έργου τεχνικών, με εξειδικευμένη παιδεία. Τα πρότυπα των μορφών τους, είναι προϊόν συγκεκριμένων ατόμων-δημιουργών, που εκπροσωπούν σχολές και ρεύματα.²⁰ Έχουν σαν στόχο να εντυπωσιάσουν είτε τον λαό, είτε μια κλειστή ομάδα αρχιτεκτόνων, και αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό μέρος, του δομημένου περιβάλλοντος.²¹

Ανάμεσα στις δύο, την Λαϊκή και τη Λόγια, υπάρχει μια αμφίδρομη διαδικασία που πολλές φορές δεν είναι ορατή. Ολοφάνερο βέβαια είναι ότι, η πρώτη μορφή εκφράζει τον λαό, «το σύνολο», ενώ η δεύτερη εκφράζει το άτομο, την «μονάδα».²²

Τι είναι διακόσμηση

«Διακόσμηση» είναι η διαδικασία στολισμού ενός χώρου, ο τρόπος διατάξεως των διαφόρων στοιχείων του για τη δημιουργία ενός αισθητικά αρμονικού συνόλου, ή ακόμα το σύνολο των στοιχείων που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη τού αισθητικού αποτελέσματος.²³

¹⁹ (Φιλιππίδης, 1998, p. 27)

²⁰ (Φιλιππίδης, 1998, p. 52)

²¹ (Rapoport, 2010, p. 12)

²² (Αναγνωστόπουλος, 2004, p. 7-9)

²³ (Μπαμπινιώτης, 2002, p. 484)

«Διάκοσμος» είναι το σύνολο των στοιχείων που χρησιμοποιούνται για τη διακόσμηση ενός χώρου (στολίδια, ντεκόρ) ή το ύφος, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που απαρτίζουν μια διακοσμητική σύνθεση.²⁴

Εδώ θα πρέπει να γίνει ένας διαχωρισμός, γιατί οι παραπάνω ορισμοί, δεν λαμβάνουν υπόψη τους το στοιχείο του χρόνου, (της χρονικής περιόδου). Αυτό όμως είναι πολύ βασικό, γιατί το τι θεωρείται διακόσμηση σήμερα, είναι κάτι άλλο απ' ό,τι θεωρούνταν στο παρελθόν. Σήμερα η διακόσμηση είναι αποτέλεσμα της όλο και πιο βαθμιαίας εξειδικευμένης εργασίας, και της διαφοροποίησης των ρόλων, χειροτεχνίας και τέχνης μέσα στην κοινωνία. Οι παραπάνω αλλαγές, ήρθαν με την Βιομηχανική Επανάσταση, άρα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι διακόσμηση για τον τόπο και την περίοδο που εξετάζουμε, είναι η τέχνη που αναφέρεται στην «προβιομηχανική κοινωνία» ή την «παραδοσιακή κοινωνία».²⁵

Ο Δ. Πικιώνης προσπαθώντας να εξηγήσει την δημιουργία της διακοσμητικής τέχνης, αναφέρει ότι τα πρώτα της σχήματα βγήκαν από την φυσική θεραπεία της «χρείας» και στην συνέχεια η εξέλιξη τους αποτυπώθηκε στο κόσμημα, στο κέντημα κ.λ.π.

Ο ορισμός τελικά των εννοιών, λαϊκή τέχνη και διακόσμηση, είναι ιδιαίτερα δύσκολος και σύμφωνα με τον Δ. Φιλιππίδη «η καταφυγή σε τοπικές (γεωγραφικές, ειδολογικές) έρευνες, που απομονώνουν τεχνητά (και με ασφάλεια) κάποια ιδιαίτερη έκφανση της διακοσμητικής τέχνης» μπορεί να δώσει απαντήσεις²⁶

Για την Αγγελική Χατζημιχάλη οι κατηγορίες των διακοσμητικών τεχνών είναι δέκα: αρχιτεκτονική, χειροτεχνεία, ενδυμασίες, υφαντική, κεντητική, σταμπάτα, ξυλουργική και ξυλογλυπτική, κεραμική, μεταλλουργική, αργυροχοΐα και χρυσοχοΐκή.

²⁴ (Μπαμπινιώτης, 2002, p. 484)

²⁵ (Φιλιππίδης, 1998, p. 26)

²⁶ (Φιλιππίδης, 1998, p. 27)

Ο Στέλιος Παπαδόπουλος, επιμελητής της έκδοσης Νεοελληνική χειροτεχνία (1969) προτείνει οκτώ κατηγορίες, από τις οποίες λείπει η αρχιτεκτονική και η ενδυμασία.

Ο Κίτσος Μακρής θεωρεί ότι οι κατηγορίες είναι 13, την αρχιτεκτονική, (την οποία διαχωρίζει σε τρεις υποκατηγορίες την εκκλησιαστική, το σπίτι και τα άλλα κτίσματα) την ξυλογλυπτική, (την διαχωρίζει στην εκκλησιαστική και την αστική), ζωγραφική (την οποία διαχωρίζει σε αγιογραφία, αστική) λιθογλυπτική, υφαντική, φορεσιές, κέντημα, μεταλλοτεχνία, και αργυροχρυσοχοϊκή .

Όπως αναφέρει ο Δ. Φιλιππίδης «Τα αρχιτεκτονικά έργα ανήκουν σε άλλη κλάση, με κάποιο τρόπο εμπεριέχουν σε μεγάλο ποσοστό όλα τα υπόλοιπα»²⁷ Επιπλέον προτείνει, αντί για τους παραπάνω διαχωρισμούς : «την διάκριση ως προς τη θέση,(σε κατακόρυφα και οριζόντια στοιχεία όπως τοίχους, δάπεδα, οροφές) ως προς το σχήμα (σημειακά, γραμμικά και επιφανειακά) και ως προς το είδος (κινητά ή σταθερά αντικείμενα, μεμονωμένα ή σε ομάδες)». Επομένως σε μια μελέτη όπως η δικιά μας, που το κεντρικό στοιχείο αναφοράς της είναι η αρχιτεκτονική, βασικό ζητούμενο είναι να διερευνηθεί, πως σχετίζεται η τέχνη και η διακόσμηση με αυτήν, σαν ενιαίο σύνολο²⁸.

Ένα άλλο σημαντικό που πρέπει να αναφέρουμε για την διακόσμηση, είναι ότι υπάρχουν μερικές κατηγορίες κτισμάτων, των μεγάλων και σημαντικών, π.χ τα αρχοντικά ή ακόμα και των υποδεέστερων των μεσαίων στρωμάτων, που μορφές της απευθύνονται προς την κοινωνία. Προχωρώντας όμως προς τα πιο απλά κτίσματα ή ακόμα περισσότερο προς την «αρχιτεκτονική του ελαχίστου», του ανθρώπου δημιουργού-χρήστη, που είναι σε άμεση επαφή με την φύση και το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του είναι στην ύπαιθρο. Τότε οι μορφές της διακόσμησης έχουν πιο προσωπικό χαρακτήρα, σημαίνουν πολύ περισσότερα σε αυτόν απ' ότι το σύνολο.²⁹

²⁷ (Φιλιππίδης, 1998, p. 33)

²⁸ (Φιλιππίδης, 1998, p. 33)

²⁹ (Φιλιππίδης, 1998, p. 41)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι οικισμοί της Κρήτης κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, 330-824 μ.Χ.

Από τη Μινωική εποχή ήδη, μέχρι και τα Ρωμαϊκά χρόνια η Κρήτη ήταν διάσπαρτη από πόλεις- κράτη. Τους τρεις πρώτους αιώνες της Βυζαντινής περιόδου, ο όρος «πόλις» αναφέρονταν μάλλον σε όρο με διοικητική έννοια ή σε οικισμό με αστικό χαρακτήρα. Υπήρχαν όμως περιπτώσεις «πόλεων», που στην πραγματικότητα ήταν απλοί οικισμοί, χωρίς να είναι δηλαδή «αστικοί»³⁰. Είναι γνωστό ότι από τον 6 αιώνα και μετά, αρχίζουν σιγά σιγά οι «Πόλεις» να παρακμάζουν σε ολόκληρη την Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Στην Κρήτη αυτή διαδικασία καθυστέρησε κατά έναν και πλέον αιώνα. Από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα και μετά σταδιακά η ζωή στο νησί χάνει τον αστικό και ημιαστικό της χαρακτήρα, ως αποτέλεσμα της γενικής κακής κατάστασης που δημιουργήσαν οι Άραβες στην ανατολική Μεσόγειο. Ο πληθυσμός εγκαταλείπει τις παλιές πόλεις και διασκορπίζεται σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς. Εδώ θα πρέπει να είναι οι απαρχές μεγάλου τμήματος των οικισμών της Β' Βυζαντινής περιόδου, οι οποίοι γίνονται γνωστοί αργότερα, μέσα από τις πρώιμες Βενετικές πηγές. Εκτός από εκείνους βέβαια που υπάρχουν στοιχεία για συνεχή κατοίκηση από τα αρχαία χρόνια.³¹

³⁰ (Τσουγκαράκης, 1991, p. 592)

³¹ (Τσουγκαράκης, 1991, pp. 593-594)

Αραβοκρατία 824-961 μ.Χ.

Σήμερα είναι γενικώς αποδεκτό ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της Κρήτης θα πρέπει να συνέχισε τη ζωή του όπως και πρώτα, χωρίς καμιά ουσιαστική εθνολογική και θρησκευτική αλλοίωση. Ο πληθυσμός ήταν ήδη αγροτικός, λόγω της παρακμής των πόλεων όπως αναφέραμε, εκτός μιας μικρής μειοψηφίας. Οι Άραβες κατακτητές είχαν αστική προέλευση και ασχολούνταν με την πειρατεία και το εμπόριο και όπως αναφέρει ο ιστορικός Τσουγκράκης «οι κατακτητές δεν είχαν κανένα απολύτως συμφέρον ούτε να εξολοθρεύσουν, ούτε να εξισλαμίσουν τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά ούτε και μπορέσουν να τον ελέγξουν απόλυτα». Επομένως μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι τα χωριά δεν επηρεάστηκαν από την Αραβική κατάκτηση³².

Η δεύτερη Βυζαντινή περίοδος, 961-1204 μ.Χ.

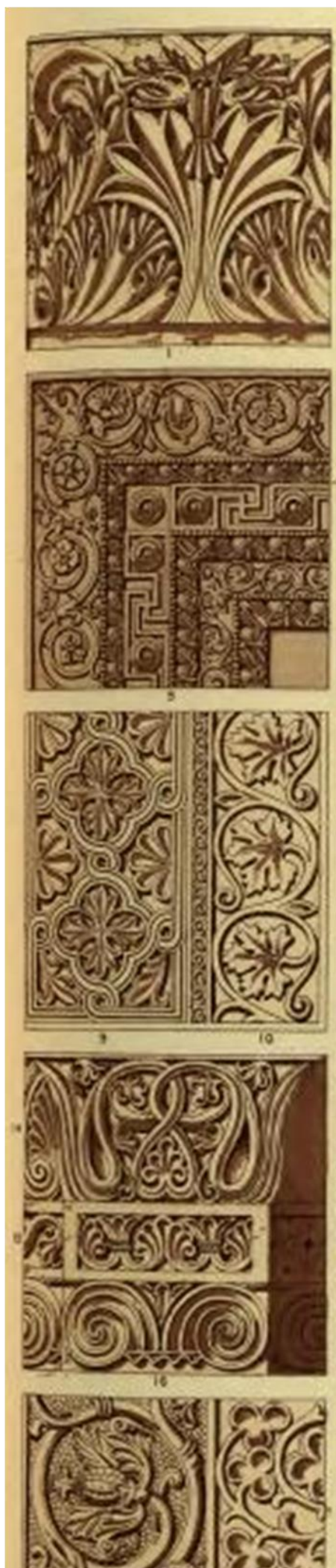
Κατά την δεύτερη Βυζαντινή περίοδο η ομαλοποίηση της κατάστασης, ευνόησε την αύξηση του πληθυσμού και την δημιουργία νέων οικισμών. Ο τύπος των οικισμών που επικρατεί είναι τα πολυάριθμα μικρά χωριά. Δεν υπάρχουν πλέον πόλεις, δηλαδή οικισμοί με «αστικό» χαρακτήρα, παρά μόνο ο Χάνδακας. Ιστορικές πηγές κατά την περίοδο αυτή που να αφορούν τους οικισμούς είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε μέσω άλλων πηγών όπως ο Βίος του Αγίου Ιωάννου του Ξένου, τα έγγραφα του αρχείου της Πάτμου και δύο τρία άλλα, τα οποία είναι τα μόνα που υπάρχουν για αυτή την περίοδο³³.

Από τον 11^ο αιώνα, αρχίζει η άνοδος των μεγάλων γαιοκτημόνων, ενώ πολλές επαρχίες σταδιακά απομακρύνονται από την Κωνσταντινούπολη. Οικογένειες που σχετίζονταν με τον αυτοκράτορα, ακόμα και στην Κρήτη, μονοπωλούν την έγγειο

³² (Τσουγκράκης, 1991, pp. 598-599)

³³ (Τσουγκράκης, 1991, p. 594)

ιδιοκτησία. Στο νησί υπήρχαν ακόμα οι μικροί- μεσαίοι ιδιοκτήτες, η πολυπληθέστερη όμως ομάδα των αγροτών ήταν οι πάροικοι. Γενικά η οικονομία στον νησί στηρίζονταν στις αγροτικές δραστηριότητες, τις οποίες ασκούσαν ακόμα και κάτοικοι του Χάνδακα, ίσως του μοναδικού αστικού κέντρου στο νησί. Η ύπαιθρος, ο κατεξοχήν χώρος άσκησης της αγροτικής δραστηριότητας είχε σαν πυρήνα ζωής το χωρίων, εντός του οποίου διαβίωνε ο αγροτικός πληθυσμός.³⁴

Η μεγάλη οικογενειακή έγγειος περιουσία στα χέρια λίγων προσώπων, δημιουργήθηκε στην Κρήτη, όπως και στην υπόλοιπη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με παραχώρηση από το κράτος δημόσιας περιουσίας έναντι ανταλλαγμάτων για διάφορους σκοπούς, όπως π.χ. στρατιωτικούς.³⁵

Οι εγκαταστάσεις στη ευρωπαϊκή ύπαιθρο μέχρι και σήμερα, από πλευράς δομής στο χώρο, διακρίνονται σε «συμπαγή ή πυρηνική» εγκατάσταση και σε «διάσπαρτη». Η πρώτη αφορά την εγκατάσταση που έχει ένα συμπαγές κέντρο και η δεύτερη την διάσπαρτη στην ύπαιθρο. Στο Βυζάντιο ανάμεσα στον 10^ο και 12^ο αιώνα αναφέρονται σε μια «φορολογική πραγματεία» και οι δύο μορφές. Το «Χωρίον», όπου οι οικίες των κατοίκων βρίσκονται η μία δίπλα στην άλλη και οι «κτήσεις», σπίτια δηλαδή μεμονωμένα στα χωράφια για την άμεση εκμετάλλευση της γης. Η συμπαγής ή πυρηνική εγκατάσταση είναι που συντριπτικά κυριαρχεί στην Βυζαντινή Επικράτεια από αυτή την εποχή και μετά. Αυτή οφείλεται σε κοινωνικο-πολιτικούς και φυσικο-γεωγραφικούς παράγοντες, αλλά και παράδοσης από την υστερορωμαϊκή εποχή. Το βυζαντινό χωριό είναι μια οργανωμένη εγκατάσταση με κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά και οι νεότερες θεωρίες για το τι ενίσχυσε την ύπαρξη αυτών των συμπαγών οικισμών, θεωρούν ότι σημαίνοντα ρόλο έπαιξαν: « 1. Ο κοινοτισμός και η οργάνωση του χώρου. 2. Το σύστημα της καλλιέργειας της γής και η διαχείριση των φυσικών πόρων, και 3. Η ανάπτυξη των πόλεων και η οργάνωση των

³⁴ (Γάσπαρης, 1998, p. 44)

³⁵ (Γάσπαρης, 1997, p. 22)

αγορών». Επιπλέον εκτός από αυτούς τους παράγοντες θα πρέπει κάθε οικισμός να εξετάζεται και τοπικά, γιατί μπορεί στην κάθε περιοχή να ισχύουν μέρος ή και όλοι οι παραπάνω παράγοντες.³⁶

Αρχιτεκτονική – Διάκοσμος- Τέχνη

Αυτή την περίοδο η Κρήτη ήταν από τα πιο ακμάζοντα Θέματα, της Αυτοκρατορίας, σε καλλιτεχνικό επίπεδο. Αν και από τον 12^ο αιώνα η αρχιτεκτονική παρουσιάζει κάμψη, αντίθετα η ζωγραφική, είναι σε πλήρη άνοδο.³⁷ Από τον ίδιο αιώνα, το καμαρόσπιτο με την επίπεδη, χωμάτινη στέγη, θα είναι ο τύπος του σπιτιού που θα κυριαρχήσει στο νησί. Στο υπάρχον μονόχωρο η λίθινη καμάρα, θα αντικαταστήσει το στυλοβάτη και ταυτόχρονα θα δημιουργήσει τέσσερις χώρους – γωνίες, κουζίνα, αποθήκη, χώρος ύπνου και καθιστικό τζάκι.³⁸

Το Βυζάντιο καταλάμβανε μια μεγάλη γεωγραφική έκταση, για πολλούς αιώνες, μεταξύ ανατολής και δύσης. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να δεχτεί και να αφομοιώσει διάφορες πολιτισμικές επιρροές. Ένα παράδειγμα αυτών των επιρροών είναι οι ερλανδικές συνθέσεις, που δέχθηκε από τα Σασσανιδικά υφάσματα, και που τα μετέδωσε αργότερα στη δύση.

Η ευσέβεια και η πίστη ήταν η σπουδαιότερη αρετή την Βυζαντινή περίοδο. Οι λαϊκοί δημιουργοί ως ένδειξη και προστασία αποτύπωναν σε καθημερινά αντικείμενα ή και σε επίσημα διάφορα θρησκευτικά σύμβολα. Βασικό σύμβολο ήταν ο Σταυρός, αλλά και ο δικέφαλος αετός. Ο τελευταίος είχε τόσο μεγάλη σημασία για τον λαό, που διατηρήθηκε και κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

³⁶ (Γάσπαρης, n.d., pp. 5-7)

³⁷ (Ανδριανάκης, 2007, p. 14)

³⁸ (Σκουτέλης, 2003, p. 164)

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η Περίοδος της Βενετοκρατίας

Με την κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς ξεκίνησε για το νησί μια νέα περίοδος που υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξή του.³⁹ Η εγκατάσταση των Ενετών στο νησί ολοκληρώθηκε σταδιακά μέσα σε διάστημα μισού αιώνα, με εξαίρεση κάποια δυσπρόσιτα μέρη. Η ζωή στον Χάνδακα άλλαξε νωρίς, η ύπαιθρος όμως βίωνε την νέα κατάσταση, σταδιακά όπως προχωρούσε και η κατάκτηση του νησιού. Η πορεία της διείσδυσης ταυτίζεται με την πορεία ανάφλεξης των επαναστάσεων, οι οποίες πυροδοτούνταν από την αντίδραση όλων των κοινωνικών τάξεων. Πρώτοι οι μεγαλοϊδιοκτήτες προσπαθούν μέσω αυτών να κατοχυρώσουν την περιουσία τους. Οι πάροικοι από τη μεριά τους προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν αυτήν την αναταραχή και είτε έρχονται σε συμφωνία με το κύριο τους για βοήθεια, με αντάλλαγμα την απελευθέρωση τους, είτε δραπετεύουν από τη γη με την οποία είναι δεμένοι. Αυτή η γενική αναστάτωση προκάλεσε μεγάλες δημογραφικές αλλαγές στο νησί σε όλη τη διάρκεια του 13^{ου} και μεγάλο μέρος του 14^{ου} αιώνα, με μεγάλες μεταναστεύσεις τόσο εντός αλλά και εκτός Κρήτης, εκτός των θανάτων από τους πολέμους. Γι' αυτό το λόγω αργότερα η Βενετική διοίκηση θα δώσει κίνητρα επιστροφής, χωρίς το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Υπήρξαν όμως και περιοχές που ερημώθηκαν με εντολή των Βενετών, εξαιτίας της εκδήλωσης επανάστασης. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών υποχρεωνόταν να μετακινηθούν σε άλλες, προσωρινά ή και οριστικά⁴⁰.

Οι Βενετοί νέοι γαιοκτήμονες κατοικούσαν μόνιμα στις πόλεις. Παράλληλα διατηρούσαν και κατοικία στην ύπαιθρο, συνήθως σε οικισμό για να ελέγχουν το φέουδο τους, όπου διέμεναν κατά διαστήματα. Η κατοικία εκτός από τους χώρους διημέρευσής διέθετε και χώρους αποθήκευσης αγροτικών προϊόντων. Σταδιακά όμως άρχισαν να εγκαθίστανται και απλοί Βενετοί πολίτες ή άλλοι Λατίνοι, που σίγουρα θα επηρέασαν την μέχρι τότε ζωή του αγροτικού πληθυσμού. Η αρχική αρνητική στάση απέναντι στους νέους αποίκους, άλλαξε στην πορεία του χρόνου.

³⁹ (Ανδριανάκης, 2007, p. 14)

⁴⁰ (Γάσπαρης, 1998, pp. 46-48)

Παρόλο το μεγάλο χάσμα μεταξύ των δύο δογμάτων, η ειρηνική συμβίωση επιτεύχθηκε, αποφέροντας μακροπρόθεσμα σημαντικά οφέλη για το νησί.⁴¹

Η νέα πραγματικότητα που δημιουργήθηκε στην ύπαιθρο, άλλαξε την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Η πολιτική της Βενετίας είχε σαν στόχο την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, επεκτείνοντας τις εκτάσεις προς καλλιέργεια, αυξάνοντας ταυτόχρονα τους ρυθμούς εργασίας, της ζήτησης για εργατικά χέρια αλλά και της προσφοράς γης. Ο μέχρι τότε αγρότης, περιορισμένος στα όρια του χωριού, άντε το πολύ της περιοχής του, τώρα διαπραγματεύεται με αγοραστές και δανειστές, έναντι σημαντικών δεσμεύσεων. Διαφόρων ειδών έμποροι, συνοδεία συμβολαιογράφων που κατέγραφαν την κάθε συμφωνία, περιδιάβαιναν την ύπαιθρο. Ο ρόλος του νομίματος αυξήθηκε σημαντικά και επηρέαζε την ζωή του αγρότη, αφού οι Βενετοί είχαν βασική τους προτεραιότητα την συσσώρευση κεφαλαίων. Ενώ οι νέοι κυρίαρχοι και μαζί με αυτούς οι γαιοκτήμονες, άλλαξαν τους οικονομικούς στόχους, θα περίμενε κανείς να αλλάξει και η καθημερινή ζωή των αγροτών προς το καλύτερο, όμως δεν έγινε αυτό. Παρόλο που αυξήθηκε η αγροτική παραγωγή, αυτή αυξήθηκε με τα ίδια μέσα, χωρίς νέες τεχνικές καλλιέργειας και χωρίς νέο εξοπλισμό. Περιορίζοντας ταυτόχρονα σταδιακά την παραγωγή σε καλλιέργειες που εξυπηρετούσαν την Βενετία, όπως το αμπέλι και τα δημητριακά. Το αποτέλεσμα ήταν ο αγρότης να βρεθεί εξουθενωμένος, μεταξύ εμπόρων, γαιοκτημόνων και δανειστών⁴²

Οι Βενετοί επέβαλαν ένα νέο καθεστώς με αποικιακά χαρακτηριστικά διατηρώντας πολλά στοιχεία από την προηγούμενη Βυζαντινή περίοδο. Το καθεστώς αυτό είχε σαν γενική αρχή ότι γη ανήκει στο κράτος και αυτό τη διαθέτει όπως εκείνο νομίζει καλύτερα για το συμφέρον του.⁴³

-Διοικητική διαίρεση

⁴¹ (Γάσπαρης, 1998, p. 49)

⁴² (Γάσπαρης, 1998, pp. 50-51)

⁴³ (Γάσπαρης, 1997, p. 228)

Στο νησί εφαρμόστηκε ένα διοικητικό σχήμα σε μικρογραφία της Μητρόπολης. Έτσι όπως και η Βενετία χωρίστηκε, το 1212, σε έξι μέρη, τα σεξτέρια (sexteri) ως εξής:

1. Σεξτέριο του Canaregio ή των Αγίων Αποστόλων (Σητεία, Ιεράπετρα, Μιραμπέλλο, Λασίθι), στην περιοχή δηλαδή του σημερινού νομού Λασιθίου.
2. Σεξτέριο του Αγίου Μάρκου (κάστρο Belvedere και Πεδιάδας)
3. Σεξτέριο του Σταυρού Santa Croce (κάστρο Bonifacio, castello Nuono και Πυργιώτισσα), στην περιοχή του σημερινού νομού Ηρακλείου.
4. Σεξτέριο Castello (κάστρο Μυλοποτάμου, Αρίου και Σίβρυτος)
5. San Polo (Καλαμώνα, κάστρο Σίβρυτου και Ψυχρό), στο σημερινό νομό Ρεθύμνης.
6. Σεξτέριο Dorsoduro (Χανιά, Κίσσαμος και Σέλιнос), στο σημερινό νομό Χανίων.

Επιπλέον κάθε σεξτέριο ήταν χωρισμένο σε τούρμες και καστελλάνες, ενώ όλη η γή του νησιού χωρίστηκε σε 200 φέουδα (καβαλαρίες)

Η διαίρεση όμως αυτή σταδιακά δεν εφαρμόστηκε, και πήρε τη θέση της ιδιαίτερα από τον 14^ο αιώνα και μετά η διαίρεση σε τέσσερα διαμερίσματα, περίπου στα όρια των σημερινών περιφερειακών ενοτήτων.⁴⁴

-Οι βενετικοί εποικισμοί

Η Βενετία παραχώρησε φέουδα (καβαλαρίες) στους νέους ιδιοκτήτες, με παρακράτηση ψιλής κυριότητας. Οι νέοι ιδιοκτήτες, όμως πάντα μετά από έγκριση του Δούκα είχαν το δικαίωμα μεταβίβασης, ενοικίασης και συναλλαγής εφ' όρου ζωής, αποκλειστικά όμως μόνο με Βενετούς. Οι φεουδάρχες από την πλευρά τους σαν αντάλλαγμα είχαν υποχρέωση να υποστηρίζουν στρατιωτικά και διοικητικά, τον κρατικό μηχανισμό.⁴⁵

⁴⁴ (Γάσπαρης, 1997, p. 32)

⁴⁵ (Γάσπαρης, 1997, p. 33)

Η πρώτη αποστολή των αποίκων, εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Ηρακλείου και ένα μέρος στην περιοχή των περιφερειακών ενοτήτων Ρεθύμνου και Λασιθίου. Συμμετείχαν 94 ιππείς και 26 πεζοί, μειωμένοι κοντά στο 50% από τους αρχικά προβλεπόμενους.⁴⁶

Ο δεύτερος αποικισμός πραγματοποιήθηκε, στις 60 καβαλαρίες της περιοχής που καταλαμβάνει η σημερινή Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου, το 1222 και παραχωρήθηκαν σε 39 ιππείς και 28 πεζούς.

Ο τρίτος αποικισμός πραγματοποιήθηκε το 1252 στην περιοχή της σημερινής περιφερειακής ενότητας Χανίων. Χωρίστηκε σε 90 καβαλαρίες, εκ των οποίων μοιράστηκαν 75 σε 46 ιππείς και 6 πεζούς. Οι υπόλοιπες παρέμειναν στην δικαιοδοσία του κράτους.⁴⁷

-Οι κοινωνικές τάξεις

Η διάκριση των πολιτών σε τάξεις με αυστηρά καθορισμένα διακριτά όρια κατά τα πρότυπα της δυτικής Ευρώπης, είναι το βασικότερο στοιχείο που συνιστά την κοινωνία του νησιού, αυτή την περίοδο. Στην υψηλότερη βαθμίδα βρίσκονταν οι Ευγενείς Βενετοί άποικοι των πρώτων αποικισμών και οι απόγονοι τους, που είχαν το τίτλο του Βενετού ευγενούς. Διέθεταν τεράστια κοινωνική και οικονομική δύναμη και διαφορά με τις υπόλοιπες τάξεις σε όλα τα επίπεδα ήταν χασματική. Η αμέσως επόμενη βαθμίδα κοινωνικής τάξης, ήταν οι Κρητικοί ευγενείς. Αυτοί ήταν Βενετοί αστοί ή Βενετοί Ευγενείς που έχασαν την ευγένεια τους. Στην πορεία των χρόνων αυτός ο τίτλος αποδόθηκε και σε Κρητικούς. Η τρίτη κατά σειρά βαθμίδα ήταν οι αστοί των πόλεων και είχαν μια οικονομική και κοινωνική επιφάνεια. (γιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι κ.λ.π) Η τελευταία κατώτερη τάξη ήταν οι κάτοικοι της υπαίθρου, που ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται στα κτήματα των φεουδαρχών, και να εκτελούν διάφορες αγγαρείες. Αυτή η τάξη ήταν η πολυπληθέστερη και διακρίνονταν στους ελεύθερους και στους βιλλάνους. Από τους δύο σε χειρότερη θέση βρισκόταν οι δεύτερη.⁴⁸

⁴⁶ (Γάσπαρης, 1997, pp. 33-34)

⁴⁷ (Γάσπαρης, 1997, p. 34)

⁴⁸ (Δετοράκης, 1990, pp. 209-211)

-Έλληνες γαιοκτήμονες

Όταν θα έρθουν οι Βενετοί στην Κρήτη, θα βρουν μια Ελληνική αριστοκρατία γαιοκτημόνων, απόγονοι των δώδεκα αρχοντόπουλων που εγκατέστησε ο Νικηφόρος Φωκάς.⁴⁹ Η Βενετία σε εφαρμογή του εγγράφου παραχώρησης που αναφέρει, ότι «οι Έλληνες και η περιουσία τους τίθενται στην φροντίδα του Δούκα και του συμβουλίου του» το πιθανότερο είναι ότι δήμευσε όλη τη Δημόσια γή που κατείχαν οι μεγαλοϊδιοκτήτες. Όμως το μεγαλύτερο τμήμα των αγροτικών εκτάσεων ήταν ιδιωτική γη, την οποία δήμευσε και αυτή στις περιοχές που κατέλαβε πρώτες, όπως ήταν οι περιοχές του Χάνδακα και της ανατολικής Κρήτης. Αυτό πυροδότησε την έναρξη επαναστάσεων από τους μεγαλοϊδιοκτήτες, φοβούμενοι μη χάσουν τη γή τους. Στις δυτικές περιοχές μακριά από το Χάνδακα, Ρέθυμνο και Χανιά το πιθανότερο είναι ότι δεν είχαμε δημεύσεις.⁵⁰

Οι δυναμικές αντιδράσεις των Ελλήνων γαιοκτημόνων, τελικά είχαν αίσιο αποτέλεσμα αφού κατάφεραν να διατηρήσουν το μεγαλύτερο τμήμα των δικαιωμάτων τους. Κατά τον 14^ο αιώνα οι Έλληνες που είχαν στην κατοχή του φέουδα ήταν πολλοί. Αυτό ήταν αποτέλεσμα τόσο των απογόνων των Ελληνικών οικογενειών, αλλά και τόσο των μικτών γάμων μεταξύ Βενετών και ντόπιων.⁵¹

-Οι αγρότες

Οι αγρότες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομία αλλά και στις επαναστάσεις που ξεσπούσαν ανά τακτά χρονικά διαστήματα στο νησί. Αυτό ήταν γνωστό τόσο στους Έλληνες φεουδάρχες αλλά τόσο και στους Βενετούς. Γι' αυτό προσπαθούσαν και οι δύο πλευρές να τους επηρεάσουν με διάφορους τρόπους χωρίς όμως να κινδυνέψουν τα συμφέροντα τους. Οι διάφοροι κατά καιρούς όροι που περιείχαν οι συνθήκες μεταξύ των Βενετών και των Επαναστατών ουσιαστικά δεν άλλαζαν την κατάσταση της ζωής του αγρότη. Φαινομενικά τουλάχιστον η μόνη θετική κίνηση ήταν η απελευθέρωση συγκεκριμένου αριθμού κάθε φορά αγροτών. Όπως μετά από την επανάσταση των Μελισσηνών – Σκορδίλη, όπου

⁴⁹ (Δημακόπουλος, 2001, p. 15)

⁵⁰ (Γάσπαρης, 1997, p. 36)

⁵¹ (Γάσπαρης, 1997, p. 37)

ελευθερώθηκαν 75 βιλλάνοι, ως ανταμοιβή για την βοήθεια τους στην επανάσταση. Για όλους όμως τους υπόλοιπους στην ίδια συνθήκη, (πέρα από κάποιους ευνοϊκούς όρους) ουσιαστικά η Βενετία υιοθετεί σε γενικές γραμμές την προυπάρχουσα στο νησί, μορφή, του Βυζαντινού συστήματος εκμετάλλευσης της γης. Ουσιαστικά με την συνθήκη αυτή επικυρώθηκε τυπικά η θέση των Βιλλάνων, που ήταν ο κύριος λόγος για τον οποίο επαναστατούσαν.⁵²

Οι αγρότες είχαν υποχρέωση να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους όχι μόνο στους φεουδάρχες, αλλά και στο Δημόσιο, όπως είναι η φύλαξη των παραλιών, η κατασκευή φρουρίων, οχυρώσεων και η επάνδρωση πλοίων. Αυτές εκτός από την τελευταία, είχαν εβδομαδιαία διάρκεια, χωρίς αμοιβή και ονομάστηκαν «αγγαρείες». Σε κάθε χωριό υπήρχαν κατάλογοι υπόχρεων στις αγγαρείες, από αυτούς γινόταν η κλήρωση, αυτών που θα επανδρώσουν τις Γαλέρες.⁵³

-Το Φέουδο

Το φέουδο ορίζεται ως η παραχώρηση μιας υπηρεσίας, αξιώματος ή δικαιώματος, κυρίως τμήματος γης, από κάποια αρχή προς ένα πρόσωπο. Έναντι αυτής της παραχώρησης το πρόσωπο αυτό είχε υποχρέωση προς τον παραχωρητή, της αναγνώρισης και παροχή υπηρεσίας (κυρίως στρατιωτικής βοήθειας σε περίπτωση πολέμου). Φεουδάρχες, γη και αγρότες ήταν αλληλοεξαρτώμενοι, με τον πρώτο βέβαια να βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση. Στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας, τα χωριά, οι κάτοικοι των χωριών και τα σπίτια ή χέρσα γη, ήταν τα βασικά στοιχεία που συνιστούσαν την έννοια του φέουδου. Αρχικά όπως παραχωρήθηκαν, κάθε φέουδο ήταν ενιαίο σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Στην πορεία των χρόνων όμως λόγω μεταβιβάσεων, όπως κληρονομίες κ.λ.π., το κάθε φέουδο κατέληξε να αποτελείται από πολλά τμήματα γής, σε διάφορα σημεία.⁵⁴

⁵² (Γάσπαρης, 1997, p. 39)

⁵³ (Μαλτέζου, 1993, pp. 281-288)

⁵⁴ (Γάσπαρης, 1997, pp. 49-50)

-Το χωριό

Το χωριό ως θεσμός κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, είναι μια αγροτική ενότητα που περιλάμβανε τον οικισμό, τους κατοίκους,⁵⁵ τα αμπέλια, τα δέντρα, τα περιβόλια, τα ζώα, τα ρυάκια,⁵⁶ τα νερά, τους δρόμους κ.λ.π, τα οποία βρίσκονται μέσα σε ένα ορισμένο τμήμα γης, που είναι ο πυρήνας του Φέουδου. Ο εκπρόσωπος του απόντα συνήθως Φεουδάρχη, ο οποίος έπαιζε και τον ρόλο του επιστάτη στο κάθε χωριό, (ή καμιά φορά και στο φέουδο) ήταν ο λεγόμενος «Κουράτορας». Οι φεουδάρχες ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν στις πόλεις, γι' αυτό στα χωριά είχαν και δεύτερη προσωρινή κατοικία με αποθήκες. Σταδιακά και με την κατάτμηση των μεγάλων φέουδων οι φεουδάρχες πολλαπλασιάστηκαν. Έτσι άρχισαν από πολύ νωρίς ήδη, μεσαίου και μικρού μεγέθους γαιοκτήμονες να κατοικούν μόνιμα στους οικισμούς. Έλληνες ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων στα χωριά, τουλάχιστον στην αρχή. Στην πορεία οι Λατίνοι σταδιακά άρχισαν να αυξάνονται, ενώ οι μεγάλες κυρίως δογματικές διαφορές μεταξύ τους άρχισαν να αμβλύνονται. Το μεγαλύτερο ποσοστό εγκαταστημένων Λατίνων στην ύπαιθρο ήταν στις περιοχές που γειτνιάζαν με τα αστικά κέντρα, αλλά και στις πλούσιες παραγωγικές περιοχές. Τα επαγγέλματα των κατοίκων των χωριών είχαν σχέση αποκλειστικά με την αγροτική παραγωγή. Υπήρχαν και αγρότες που ασκούσαν μια τέχνη παράλληλα με την αγροτική εργασία, σχετιζόμενη συχνότερα με αυτήν.⁵⁷

Κάθε χωριό είχε την καλλιεργούμενη γη, περιβόλια και αμπέλια συγκεντρωμένη σε συγκεκριμένες περιοχές, που σχετιζόταν με ορισμένους παράγοντες όπως η ύπαρξη τρεχούμενων νερών, απόστασης από τον οικισμό κ.α. Τα όρια των καλλιεργούμενων τεμαχίων γής που καλλιεργούσε ο κάθε αγρότης διακρίνονταν με αβαθή αυλάκια ή πετρότοιχους. Γενικά η γη ήταν τεμαχισμένη σε μεσαίες και μικρές εκτάσεις για οικογενειακή εκμετάλλευση, περίπου όπως τη βυζαντινή εποχή.⁵⁸

⁵⁵ (Γάσπαρης, 1997, p. 55)

⁵⁶ (Λαΐου-Θωμάδκη, 1997, pp. 69-70)

⁵⁷ (Γάσπαρης, 1997, pp. 56-59)

⁵⁸ (Γάσπαρης, 1997, p. 84)

Στο όργανο της γής χρησιμοποιούσαν σχεδόν όλοι οι αγρότες το βόδι, που ήταν πιο φθινό και πιο αργό σε σχέση με το άλογο, ενώ οι πιο φτωχοί χρησιμοποιούσαν και άλλα ζώα όπως π.χ. γαϊδούρια. Τα εργαλεία που ήταν διαδεδομένα ήταν το σιδερένιο αλέτρι, η τσάπα, το δρεπάνι και το κλαδευτήρι.⁵⁹

Η άρδευση των χωραφιών γινόταν συνήθως από παρακείμενα ρυάκια, μέσω αυλακιών και ενός εβδομαδιαίου συστήματος διανομής.⁶⁰ Η έλλειψη τρεχούμενων νερών είχε ως αποτέλεσμα πολλές φορές να χρησιμοποιούν στέρνες και πηγάδια⁶¹

Τα χωριά μεταξύ τους συνδέονταν με μεγάλους δημόσιους δρόμους, ενώ οι αγροτικές περιοχές επικοινωνούσαν με τα χωριά μέσω μικρότερων δρόμων ή μονοπατιών. Υπήρχαν όμως και εποχιακοί δρόμοι, που χρησιμοποιούνταν για ορισμένες εργασίες, σε μια ορισμένη χρονική περίοδο, όπως ο τρύγος, το όργανο κ.α. Έτσι επιλύονταν πολλές φορές το πρόβλημα της έλλειψης επαρκούς οδικού δικτύου. Πρόβλημα ήταν επίσης η ύπαρξη πετρώτοιχων περίφραξης των χωραφιών, διότι δημιουργούσε δυσκολίες διέλευσης φορτωμένων ζώων.⁶²

Οι περισσότεροι αγρότες στα χωριά είχαν ένα μικρό αριθμό αιγοπροβάτων για οικογενειακή εκμετάλλευση, υπήρχε όμως και ένας αριθμός που κατείχε μεγαλύτερα κοπάδια για εμπόριο.

Πολλοί αγρότες αναλάμβαναν την βοσκή αιγοπροβάτων του φεουδάρχη, συνήθως με την σύναψη ενός συμβολαίου για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ο τελευταίος σε αντάλλαγμα χορηγούσε ένα μικρό μισθό ή είδος και παρείχε τροφή και στέγη.⁶³

Οι βοσκότοποι του κάθε χωριού άνηκαν στον φεουδάρχη ή τους φεουδάρχες της περιοχής. Και για να εκτρέφουν τα ζώα τους στους χώρους αυτούς οι αγρότες κατέβαλλαν στον φεουδάρχη φόρο νομής.⁶⁴

⁵⁹ (Γάσπαρης, 1997, pp. 93-94)

⁶⁰ (Γάσπαρης, 1997, p. 107)

⁶¹ (Γάσπαρης, 1997, p. 109)

⁶² (Γάσπαρης, 1997, p. 111)

⁶³ (Γάσπαρης, 1997, p. 114)

⁶⁴ (Γάσπαρης, 1997, p. 117)

Η αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, που εν τέλει αύξαναν τους προσόδους των Φεουδαρχών. Οι τελευταίοι ευνοούσαν την εκμετάλλευση νέας χέρσας γης μακριά από τους ήδη υπάρχοντες οικισμούς. Για το λόγο αυτό μετακινούνταν κυρίως ελεύθεροι αγρότες που δεν ήταν δεμένοι με τη γη τους για την δημιουργία νέων οικισμών, σε συμφωνία πάντα με το φεουδάρχη της περιοχής.⁶⁵

Όπως παραπάνω αναφέρθηκε η Βενετία δεν άλλαξε την υπάρχουσα δομή της βυζαντινής περιόδου στην ύπαιθρο, απλά την τροποποίησε για να εξυπηρετήσει καλύτερα τα συμφέροντα της και σίγουρα δεν την ενδιέφερε άμεσα να αλλάξει την καθημερινή ζωή των κατοίκων των οικισμών.⁶⁶

-Οι οικισμοί

Τα πρώτα 90 χρόνια της Βενετοκρατίας οι ιστοριογραφικές πηγές που αφορούν, κυρίως την γύρω περιοχή του Ηρακλείου, σχεδόν την μέχρι πρόσφατα επαρχία Τεμένους (οι αναφορές για την υπόλοιπη Κρήτη είναι περιορισμένες) αναφέρουν περίπου 400 οικισμούς. Παρόλο που το δείγμα αφορά μια γεωγραφική περιοχή σχετικά περιορισμένη, μας δείχνει ότι η πυκνότητα των οικισμών είναι πάρα πολύ μεγάλη και τίθεται το ερώτημα κατά πόσο οι οικισμοί αυτοί δημιουργήθηκαν τα πρώτα αυτά χρόνια της Βενετοκρατίας ή υπήρχαν από την προηγούμενη περίοδο. Η απάντηση στο ερώτημα έρχεται έμμεσα από της συνθήκες που επικρατούσαν στην Κρήτη την περίοδο αυτή, που ήταν γεμάτη από Επαναστάσεις, πολέμους και μια γενική ανασφάλεια, που πιο πολύ ευνοούσε την ερημοποίηση οικισμών παρά την δημιουργία νέων.⁶⁷

Ο αριθμός των οικισμών της βενετοκρατούμενης Κρήτης, θα πρέπει να ήταν περίπου ίδιος με σήμερα. Αυτό που θα πρέπει να διαφέρει είναι η μορφή και το μέγεθος τους ενώ η ονομασίες τους, (εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις) είναι ίδιες.⁶⁸ Αυτό το συμπεράνουμε από τις διάφορες επίσημες και ανεπίσημες απογραφές, αναφορές προβλεπτών και περιηγητών, αυτής της περιόδου.

⁶⁵ (Γάσπαρης, 1997, p. 167)

⁶⁶ (Γάσπαρης, n.d., p. 2)

⁶⁷ (Τσουγκάρáκης, 1991, p. 595)

⁶⁸ (Γάσπαρης, n.d., p. 8)

Η πρώτη ολοκληρωμένη απογραφή των οικισμών της Κρήτης διενεργήθηκε από τον Francesco Barozzi κατά τα έτη 1577-1578 . Ο συνολικός αριθμός των οικισμών που αναφέρεται σε αυτή ανέρχεται σε 1066.⁶⁹ Η σημαντικότερη όμως απογραφή, θεωρείται του Πέτρου Καστροφύλακα, των ετών 1581-1583. Περιλαμβάνει εκτός των αριθμό των κατοίκων και άλλα στοιχεία . Ο συνολικός αριθμός των οικισμών που αναφέρει είναι 1134.⁷⁰ Μια άλλη σημαντική πηγή για τον αριθμό των οικισμών της Κρήτης είναι η έκθεση του γενικού προβλεπτή Κρήτης (διοικητή) Isepo Civran. Η αναφορά έχει συνταχθεί 6 χρόνια πριν να εισβάλουν οι Τούρκοι στην Κρήτη. Ο αριθμός των οικισμών της περιοχής του Ρεθύμνου, που αναγράφονται σε αυτή είναι 175, ενώ ο συνολικός αριθμός των οικισμών της Κρήτης είναι 1020.⁷¹

Τα διάφορα έγγραφα κατανομής των οικισμών, συμβολαιογραφικές πράξεις, οι καταγραφές των Βιλλάνων κ.α. μας δίνουν έμμεσες πληροφορίες για το μέγεθος των οικισμών. Από τις αναφορές αυτές προκύπτουν ότι οικισμοί είχαν διάφορα μεγέθη, με επικρατέστερο το μέγεθος των μικρομεσαίων οικισμών⁷².

Οι πηγές αναφέρουν τον όρο μετόχι, casale (δηλ. χωριό) και κάστρο. Τα μετόχια είναι οικισμοί αποτελούμενοι συνήθως από μερικά σπίτια, σε άμεση σχέση με έναν οικισμό, πιθανότατα από τον οποίο έχουν προκύψει. Τα μετόχια επομένως είχαν κοινή γή με τον οικισμό και οι κάτοικοι που κατοικούσαν στο Μετόχι προέρχονταν από τον οικισμό. Η δημιουργία του Μετοχιού οφειλόταν είτε όταν ο φεουδάρχης ήθελε να επεκτείνει της καλλιέργεια της γης σε μια άλλη περιοχή, και μετακινούσε αγρότες σε νέα εγκατάσταση, είτε επειδή μια καλλιεργούμενη περιοχή, ήταν μακριά από τον οικισμό και ένας μικρός αριθμός αγροτών από τον οικισμό δημιουργούσε νέα εγκατάσταση για να είναι κοντά σε αυτήν. Σταδιακά τα Μετόχια πολλαπλασιάστηκαν, ενώ πολλά από αυτά έγιναν κανονικοί οικισμοί, με ικανό μέγεθος και δικιά τους γη. Η Αύξηση αυτή των μετοχίων, πιθανόν να

⁶⁹ Κακλαμάνης Στ..Περιγραφή της Κρήτης,1577-1578, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη/ Εφημερίδα Πατρίς, περιοδικό Κρήτης ανθρωπογεωγραφία Ιαν. 2008

⁷⁰ Σπανάκης Στ., πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων,1991, / Εφημερίδα Πατρίς, περιοδικό Κρήτης ανθρωπογεωγραφία Ιαν. 2008

⁷¹ Στ Σπανάκης Κρητικά Χρονικά 1969, τ. ΚΑ΄ / Εφημερίδα Πατρίς, περιοδικό Κρήτης ανθρωπογεωγραφία Ιαν. 2008

⁷² (Γάσπαρης, n.d., p. 9)

οφειλόταν στη εντατικοποίηση της αγροτικής οικονομίας, που είχε σαν αποτέλεσμα την αναζήτηση καινούργιας γης για καλλιέργεια.⁷³ Μια άλλη εγκατάσταση ήταν τα «μιτάτα ή μιτατοκαθίσματα», πιο πολύ αγροτικής παρά οικιακής κατασκευής, προσωρινής διαμονής συνδεδεμένο και αυτό άμεσα με χωριό.⁷⁴

Αναφέρθηκε ότι στην Κρήτη οι οικισμοί είχαν την μορφή της «συμπαγούς εγκατάστασης», μέχρι και τα τελευταία χρόνια. Κάθε οικισμός σε γενικές γραμμές αποτελούνταν από την οικία του φεουδάρχη ή των φεουδαρχών, της κατοικίας των αγροτών και τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις για την διαβίωση και εξυπηρέτηση τους. Όλα αυτά σχημάτιζαν ένα περικλειστο ενιαίο σύνολο. Οι «συμπαγείς» οικισμοί διακρίνονται σε δύο περιπτώσεις, στους «κλειστούς οχυρωμένους» ή καστροχώρια και στους «ανοικτούς», και οι δύο μορφές υπήρχαν στην Κρήτη κατά την περίοδο αυτή. Παρατηρήθηκε ότι στην πορεία των χρόνων οι μορφές αυτές μεταβάλλονται «κλείνουν» όταν υπάρχει ανασφάλεια ή «ανοίγουν» όταν επικρατεί ειρήνη. Το «άνοιγμα» ενός οικισμού πραγματοποιείται όταν κτίζονται μεμονωμένες κατοικίες, εκτός των περικλειστων ορίων του οικισμού ή εξασφαλιζονταν με άλλους τρόπους η άμυνα των κατοίκων.⁷⁵

Το όριο του οικισμού σχηματιζόταν περιμετρικά από τα ακραία κτίσματα. Πέρα από τα ακραία κτίσματα, υπήρχε η λεγόμενη «αυλή του χωριού» και όταν δεν ήταν σε ένα μόνο σημείο αλλά περιμετρικά, τα όρια του οικισμού ορίζονταν από αυτήν. Αρχικά η «αυλή του χωριού» ήταν ένας κοινόχρηστος μη καλλιεργήσιμος χώρος, για να βόσκουν τα ζώα του οικισμού. Σταδιακά ο χώρος αυτός «οικειοποιήθηκε» από τις ακραίες κατοικίες του οικισμού για την καλλιέργεια κηπευτικών, τα λεγόμενα ακόμα και σήμερα «Σόχωρα» ή για την ανέγερση νέων κατοικιών⁷⁶.

⁷³ (Γάσπαρης, n.d., pp. 10-11)

⁷⁴ (Γάσπαρης, n.d., p. 12)

⁷⁵ (Γάσπαρης, n.d., pp. 15-16)

⁷⁶ (Γάσπαρης, n.d., p. 17)

Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι κοινόχρηστοι χώροι των οικισμών κατά τον 13αι. ήταν πιθανότατα πιο πολλοί. Σταδιακά με την πληθυσμιακή αύξηση, και την ανάγκη κατασκευής νέων κατοικιών, μέρος των χώρων αυτών καταλήφτηκαν από κατοικίες ή άλλη αγροτική εγκατάσταση. Υπήρχαν όμως και άδεια οικόπεδα που χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους ως κήποι, για καλλιέργεια⁷⁷.

Οι οικισμοί της περιόδου του μεσαίωνα, είχαν σαν βασική λειτουργία, να διαφυλάξουν τον κάτοικο από επιδρομές, πολέμους κ.λπ. Γι' αυτό διέθεταν περιμετρική οχύρωση κανονική ή υποτυπώδης, ή τον ρόλο του τείχους το έπαιζαν τα περιμετρικά σπίτια. Από τις πηγές συνάγεται ότι το φαινόμενο αυτό των αυξανόμενων μέτρων για άμυνα, ήταν σε έξαρση κατά τον 13 αιώνα ενώ σταδιακά κατά τον 14 αιώνα οι αναφορές για οχυρωμένο οικισμό μειώνονται, γιατί μειώνεται και το αίσθημα της ανασφάλειας. Οι όροι όπως Castellum ή Castrum (οχυρωμένο σύνολο) ή turris (οχυρωμένη κατοικία) αναφέρονται συχνά στα έγγραφα της εποχής. Ο πύργος ή πυργόσπιτο χρησιμοποιούνταν για την προστασία του φεουδάρχη αλλά και πολλές φορές έπαιζε βασικό ρόλο στην ίδια την άμυνα του οικισμού.⁷⁸ Οι πύργοι αυτοί βρίσκονταν συνήθως μέσα στους οικισμούς και ήταν και η κατοικία του φεουδάρχη, περιστασιακή ή μόνιμη. Πολλοί πύργοι ήταν ολόκληρα συγκροτήματα, με αποθήκες αγροτικών προϊόντων, κατοικίες προσωπικού, κ.α.⁷⁹ Σημαντικό είναι εδώ να αναφέρουμε και τα μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματα, που ως αυτόνομες αγροτικές- κοινωνικές οντότητες, διαχειρίζονται μεγάλες γεωγραφικές ενότητες⁸⁰ παρά τις συνεχόμενες προσπάθειες των Βενετών φεουδαρχών για απόσπαση τμημάτων γης.

Κεντρικό ρόλο στην ζωή του μεσαιωνικού ανθρώπου είχε η Χριστιανική πίστη. Μέσα στους οικισμούς υπήρχαν μία ή πολλές εκκλησίες, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν ιδιωτικές. Όχι όμως με την έννοια του παρεκκλησίου μέσα στην περιουσία του φεουδάρχη. Ο κτήτορας μπορεί να ήταν ιερέας ή ιδιώτης. Πέρα όμως από τους θρησκευτικούς λόγους, πολλές φορές, η ανέγερση εκκλησιών εξυπηρετούσε και ένα οικονομικό κύκλωμα, καμιά φορά απέναντι στις «επιταγές

⁷⁷ (Γάσπαρης, n.d., p. 18)

⁷⁸ (Γάσπαρης, n.d., p. 18)

⁷⁹ (Γάσπαρης, n.d., p. 21)

⁸⁰ (Σκουτέλης, 2003, p. 173)

τις πολιτικής και παρά τη σύγκρουση των ιδεολογιών». Σε πολλούς οικισμούς υπάρχουν εκκλησίες και γύρω τους αναπτύσσεται η γειτονιά, η διασπορά όμως πολλών εκκλησιών στον χώρο δεν ακολουθεί αυτόν τον κανόνα.⁸¹

⁸¹ (Γκράτζιου, 2010, pp. 120-121)

Τέχνη και αρχιτεκτονική την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη

Στο τέλος της Β' Βυζαντινής περιόδου, η αρχιτεκτονική είχε πτωτική πορεία, σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα στην Κρήτη. Αντίθετα η τέχνη της ζωγραφικής ήταν σε ένα πάρα πολύ καλό επίπεδο.⁸² Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η διαφαινόμενη ανάπτυξη της Κρήτης, η οποία είχε ξεκινήσει δειλά-δειλά από την δεύτερη Βυζαντινή περίοδο, ανακόπηκε πρόωρα με την κατάκτηση των Βενετών. Η εξέλιξη αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την υποβάθμιση της ποιότητας της καλλιτεχνικής παραγωγής, ιδιαίτερα από τα μέσα του 13^{ου} αιώνα και μετά. Τα έργα και οι μορφές της προηγούμενης περιόδου παρουσιάζουν μια στατική επανάληψη, και φθίνουν σε επίπεδο λαϊκό.⁸³

Όμως σταδιακά αρχίζουμε να έχουμε μια ραγδαία μεταβολή του δομημένου χώρου του νησιού, αρχικά στα αστικά κέντρα και προοδευτικά στην ύπαιθρο.

Τα πρώτα οικοδομικά έργα των Βενετών, κατασκευάστηκαν για να στεγάσουν τους ανθρώπους της εξουσίας, συμπλήρωση και επισκευή των οχυρώσεων, κτίρια αποθηκών, επισκευή λιμανιών κ.α. Ταυτόχρονα έφτασαν στο νησί και μοναστικά τάγματα της Λατινικής εκκλησίας, κτίζοντας ναούς και διάφορα οικοδομήματα εκ των οποίων σήμερα σώζονται ελάχιστα.⁸⁴

Στα αστικά κέντρα, που η Βενετική εξουσία είναι ισχυρότερη, η ανέγερση μεγάλων γοτθικών και δημοσιών κτιρίων, έχει άμεση σχέση με επίδειξη δύναμης και κοινωνικής ανωτερότητας απέναντι στον ντόπιο πληθυσμό.⁸⁵

Η πρόθεση της Γαληνοτάτης ήταν να δημιουργηθούν πόλεις αντάξιες της μητρόπολης, γι' αυτό και η μορφή τους άλλαξε κατά τα χρόνια των Βενετών. Αντίθετα η ανοικοδόμηση στην ύπαιθρο ήταν μικρότερη και με πιο αργούς ρυθμούς.⁸⁶

Στη μητρόπολη (Βενετία) υπήρχε μια παράδοση επιβλητικών γοτθικών μεγάρων⁸⁷ τις μορφές αυτές της Γοτθικής Αρχιτεκτονικής θα φέρουν στο νησί οι άποικοι, κατά

⁸² (Ανδριανάκης, 2007, p. 14)

⁸³ (Ανδριανάκης, 2007, p. 15)

⁸⁴ (Γκράτζιου, 2010, pp. 24-30)

⁸⁵ (Ανδριανάκης, 2007, p. 15)

⁸⁶ (Γκράτζιου, 2010, pp. 24-30)

⁸⁷ (Watkin, 2007, p. 206) Σύμφωνα με την Γκράτζιου, τα οξυκόρυφα στοιχεία (τόξα, καμάρες κ.λ.π) εμφανίστηκαν στην Βενετία τον 13^ο αιώνα και κυριάρχησαν τον 14αι και 15 αι. Στην Κρήτη

την εγκατάσταση, τους πρώτους αιώνες της Βενετικής κυριαρχίας, όπου εδώ θα έχουμε την τοπική εκδοχή του Γοτθικού ρυθμού.⁸⁸

Το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, θα βρει το νησί περικυκλωμένο από την Οθωμανική κυριαρχία. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης θα βάλει ταφόπλακα στις προσδοκίες των Κρητικών για επανασύνδεση με το φυσικό κέντρο, φέρνοντας τους πιο κοντά στη Βενετική Μητρόπολη. Την ίδια εποχή, η Ιταλική γλώσσα και τέχνη επηρεάζουν δυναμικά όλη την Ευρώπη και όπως είναι φυσικό, ο πολιτισμός της Αναγέννησης εισχωρεί και στον Βενετοκρατούμενο Ελληνισμό. Οι συνθήκες που επικρατούν στα αστικά κέντρα του νησιού, είναι ιδιαίτερα ευνοϊκές από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα και μετά, για την αποδοχή αυτών των πολιτισμικών επιτευγμάτων.⁸⁹

Ο 16^{ος} αιώνας αποτελεί για το νησί έναν σημαντικό σταθμό στη πορεία του δομημένου περιβάλλοντος του, και ιδιαίτερα προς το τέλος. Η Βενετική εξουσία προσπαθώντας από τη μια ενισχύσει το κύρος της, και να αυξήσει το αίσθημα ασφάλειας από την άλλη, ανοικοδομεί μεγάλα έργα,⁹⁰ σε μια περίοδο γενικότερων ανακατατάξεων και φόβου, λόγω του επερχόμενου Τουρκικού κινδύνου. Ενώ και η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κτιρίων μεταβάλλεται, ως αποτέλεσμα της οικονομικής άνθησης, και ως φορέα επίδειξης παιδείας και πλούτου.⁹¹

Σχέδια από τα τέσσερα βιβλία της αρχιτεκτονικής του Andrea Palladio και από τα επτά δοκίμια της αρχιτεκτονικής του Sebastiano Serlio φτάνουν στην Κρήτη. Οι ντόπιοι λιθοξόοι τα χρησιμοποιούν, αντιγράφοντας τα, άλλες φορές πιστά, και άλλες φορές όχι.⁹² Παράλληλα, σε ορισμένα μέρη του νησιού, απαντώνται και μορφές επηρεασμένες απ' ευθείας από τις πηγές του Μανιερισμού της κεντρικής Ευρώπης, όπως π.χ. η πρόσοψη της εκκλησίας της Κυρίας των Αγγέλων στη μονή Γουβερνέτου.⁹³

εμφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, εισήλθαν από τα τάγματα των Φραγκισκιανών μοναχών, όπως και στην ίδια την Βενετία. (Γκράτζιου, 2010, pp. 44-45)

⁸⁸ (Γκράτζιου, 2010, p. 46)

⁸⁹ (Δημακόπουλος, 2001, p. 44)

⁹⁰ (Ανδριανάκης, 2007, pp. 24-25)

⁹¹ (Ανδριανάκης, 2007, p. 25)

⁹² (Δημακόπουλος, 2001, p. 4)

⁹³ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1981, p. 532)

Εκτός όμως από την υιοθέτηση των προτύπων αυτών από τους ντόπιους μαστόρους, αντίστοιχη και καθολική ήταν η επιρροή τους, και σε άλλους τομείς όπως η Κρητική Ζωγραφική, και η Κρητική λογοτεχνία.

Έτσι αναπτύσσεται η πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση που αγγίζει όλα τα πεδία της τέχνης και της λογοτεχνίας που θα ονομαστεί Κρητική Αναγέννηση. Μέσα από αυτή την κοινωνική και καλλιτεχνική ζύμωση, της Ελληνικής παράδοσης με την παράδοση των Βενετών, θα πάρει τα πρώτα ερεθίσματα ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος και θα συγγραφούν έργα όπως “Ο Ερωτόκριτος”, “Η Θυσία του Αβραάμ”, “Η Ερωφύλη”, “Η Βοσκοπούλα”, “Ο Γύπαρης” κ.ά, γραμμένα στην κρητική διάλεκτο.⁹⁴

Όπως εξηγεί η Καντώ Φατούρου-Ησυχάκη, «Η Κρητική Αναγέννηση δεν ήταν απόηχος των ευρωπαϊκών ρευμάτων που έφθαναν αφομοιωμένα μέσω μητροπόλεως, σε μια απομακρυσμένη επαρχία, αλλά συμμετείχε ενεργά στα σύγχρονα της ευρωπαϊκά ρεύματα»⁹⁵

Αυτός ο μικτός Ελληνοβενετικός πολιτισμός που δημιουργήθηκε, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα επηρέασε τόσο τους βενετούς αποίκους που σταδιακά εξελληνίστηκαν, αλλά και τον τρόπο ζωής των κρητικών, τα σπίτια, την επίπλωση, τις εκκλησίες, ακόμα και τη γλώσσα.⁹⁶ Ακόμα όπως και οι άλλες χώρες της Ευρώπης ενσωμάτωσαν τις Ιταλικές μορφές στην πολιτιστική τους παράδοση και ανέπτυξαν η κάθε μια τους, μια ξεχωριστή αναγέννηση, έτσι και αντίστοιχα στην Κρήτη αναπτύχθηκε μια επί μέρους έκφανση της με το «μορφολογικό λεξιλόγιο να είναι τόσο έντονα Κρητικό, όσο και το Κρητικό λεξιλόγιο του ερωτόκριτου.»⁹⁷

Αξιόλογα πλούσια και πολύμορφα είναι τα δημιουργήματα που αφορούν τη λαϊκή τέχνη την λιθογλυπτική, ζωγραφική, ξυλογλυπτική, κεντητική και μεταλλοτεχνία.

Στα επίσημα κτίρια της εποχής θα εφαρμοστούν κυρίως τα πρότυπα υποδείγματα των Serlio και Palladio, ενώ στις απλές ιδιωτικές κατοικίες η επίδραση θα είναι στις αναλογίες των χώρων, στις κατόψεις, στο σχήμα και τις αναλογίες των ανοιγμάτων καθώς και στα ανάγλυφα που τα πλαισιώνουν.⁹⁸ Γενικά αυτό που μπορούμε να

⁹⁴ (Δημακόπουλος, 2001, pp. 46-47)

⁹⁵ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1981, p. 534)

⁹⁶ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1983, p. 106)

⁹⁷ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1983, p. 137)

⁹⁸ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1983, p. 137)

πούμε είναι ότι η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κατοικιών απέχει κατά πολύ από τη μνημειακή αρχιτεκτονική των μεγάλων μοναστηριών Γουβερνέτο, Αγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων, Αρκαδί, Μονή Γωνιάς κ.α.⁹⁹

Παρόλα αυτά όμως, τα αναγεννησιακά αυτά λιθανάγλυφα μπολιασμένα από την παράδοση της Κρήτης είχαν διαδοθεί και στο πιο απομακρυσμένο και απρόσιτο μέρος του νησιού «πράγμα που επιβεβαιώνει την καθολική συμμετοχή του πληθυσμού»¹⁰⁰

Η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κατοικιών (απλών σπιτιών ή μεγάρων) δέχθηκε πάντως την έμμεση επιρροή από τα δοκίμια της αναγέννησης.¹⁰¹ Ακόμα, μικρή αλλά άμεση ήταν η επιρροή από τα σχέδια των εισόδων (πύλες), και από τη μέθοδο αρμολογήματος των τειχών των Κρητικών πόλεων. Συγκρινόμενες πάντως οι κρητικές πόλεις, με τις μεγάλες πόλεις της Ιταλίας, θυμίζουν πιο πολύ μικρούς επαρχιακούς οικισμούς, σε όλα τα επίπεδα. Γι' αυτό και ο τύπος του Αστικού Μεγάρου, που έχουν οι πλούσιοι και ευγενείς, στις πόλεις της Ιταλικής χερσονήσου, εδώ δεν υπάρχει. Μεγάλη διάδοση, για την στέγαση σχεδόν όλων των εκκλησιών αλλά και άλλων κτισμάτων, είχαν οι επιμήκεις θόλοι, μεταγεγραμμένοι από τα νεώρια, τις κανονιοθυρίδες και τις αποθήκες των Βενετών.¹⁰² Γενικά πρέπει να τονίσουμε ότι η αρχιτεκτονική της Κρητικής Αναγέννησης πέρα από το τοπικό της χρώμα, είχε καθαρά αστικό χαρακτήρα.¹⁰³ Από τα αρχιτεκτονικά αυτά επιτεύγματα στις Κρητικές πόλεις επέζησαν λίγα μετασκευασμένα και αλλοιωμένα δείγματα. Πολύτιμη καταγραφή αυτών των δειγμάτων (που σήμερα κάποια έχουν χαθεί), συνέταξε ο ιταλός ο ερευνητής G. Gerola στο έργο του «*Monumenti Veneti nell' isola di Creta*», αφού περπάτησε σε δύο χρόνια (1900-1902) με μικρά διαλείμματα, όλο το νησί. Φωτογράφησε, σχεδίασε και σχολίασε ένα τεράστιο αριθμό μνημείων. Όμως ένα σημαντικό πρόβλημα που δυσκόλεψε τον Gerola, που σε ορισμένα μνημεία υπάρχει και σήμερα, ήταν η διάκριση στο τι θα μπορούσε να χαρακτηρίσει Βενετικό και τι όχι.

⁹⁹ (Δημακόπουλος, 2001, p. 249)

¹⁰⁰ (Φατουρου-Ησυχάκη, 1983, p. 137)

¹⁰¹ (Δημακόπουλος, 2001, p. 251)

¹⁰² (Σκουτέλης, 2003, p. 168)

¹⁰³ (Δημακόπουλος, 2001, pp. 252-254)

-Τρόποι κατασκευής – παλιές και νέες τεχνικές

Η εγκατάσταση των βενετών στην Κρήτη συνοδεύτηκε από εντατική ανοικοδόμηση, με αποστολή από τη μητρόπολη εξειδικευμένου προσωπικού για δημόσια και ιδιωτικά έργα. Το προσωπικό αυτό δεν εργάστηκε με αμιγώς βενετσιάνικα συνεργεία, αλλά χρησιμοποίησε τοπικό δυναμικό οικοδόμων. Τα μεικτά αυτά συνεργεία που ήταν αρχικά στον Χάνδακα επεκτάθηκαν σταδιακά στην ύπαιθρο. Στα εργοτάξια, εργάζονταν και ένα μεγάλο πλήθος ντόπιων μαστόρων, που γνώριζαν τα ντόπια οικοδομικά υλικά. Σταδιακά όμως, σε λίγες μόλις γενιές, εξελίχτηκαν σε ένα αμιγές τοπικό οικοδομικό προσωπικό, απαρτιζόμενο από Κρητικούς και εποίκους. Με την διαδικασία αυτή, ενσωματώθηκε η νέα γνώση που ερχόταν από την Δύση της κατασκευής οικοδομημάτων, με την ντόπια μακραίωνα γνώση μεταχείρισης του κρητικού ασβεστόλιθου, αργολιθοδομών και κονιαμάτων. Με τα οικοδομικά υλικά που έκτιζαν οι κρητικοί οικοδόμοι, δεν ήταν εξοικειωμένοι βενετοί καθώς το οικοδομικό υλικό στη Βενετία ήταν το τούβλο. Λίθους χρησιμοποιούσαν συνήθως στη βάση των κτιρίων σε συνδυασμό με τη θεμελίωση σε ξύλο. Η πέτρα ήταν πολύ δαπανηρή αφού μεταφέρονταν μέσω θαλάσσης, από την χερσόνησο της Ίστριας. Γι' αυτό το λόγω χρησιμοποιούνταν με φειδώ, σε σημεία όπως η πλαισίωση θυρών, παραθύρων και καμιά φορά για την ενίσχυση γωνιών σε μεγάλα κτίρια από τούβλο. Οι τρόποι δόμησης που ανέπτυξαν αυτά τα μεικτά συνεργεία της Κρήτης οδήγησαν ανεπαίσθητα στη μεταβολή των τοιχοδομών. Ενώ μέχρι τότε οι τοίχοι και οι θόλοι κτίζονται με αργολιθοδομή και ισχυρό κονίαμα, τώρα για τα σημαντικά κτίσματα χρησιμοποιούνται κανονικοί λαξευτοί παραλληλεπίπεδοι λίθοι με κονίαμα λεπτότατου πάχους έτσι ώστε να μην είναι ορατό. Για την πλειονότητα των κτιρίων τώρα, οι λαξευτοί λίθοι χρησιμοποιούνται για το κτίσιμο των γωνιών, τοποθετημένοι εναλλάξ, και οι εξωτερικοί λίθοι ήταν επιχρισμένοι με λεπτή στρώση κονιάματος που εξομάλυνε και έκρυβε την αργολιθοδομή.¹⁰⁴

¹⁰⁴ (Γκράτζιου, 2010, pp. 34-38)

Εικόνα 1.Τμήμα Κρητικού
Ποδόγυρου 16ος αιώνας
Ιστορικό Μουσείο Κρήτης
Ηράκλειο. Φωτογραφία από το
Βιβλίο «Κρητικό Κέντημα»
ΕΟΜΜΕΧ 1993

Η λαϊκή τέχνη – χειροτεχνία - κεντήματα

Λόγω της προνομιακής θέσης της, η Κρήτη ήταν σπουδαίος διαμετακομιστικός σταθμός για τα δρομολόγια που ακολουθούσαν οι βενετσιάνικες γαλέρες προς όλη την ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Μεγάλο είναι και το εισαγωγικό εμπόριο καθώς εισάγονται μεγάλες ποσότητες υφασμάτων κυρίως από τη Γαλλία, κ.α.¹⁰⁵ Η πλούσια και κοσμοπολίτικη τάξη των εμπόρων που άνθησε στα αστικά κέντρα, και η οποία είχε άμεσες και συχνές επαφές με τη Μητρόπολη, ήταν φορέας της σύγχρονης ευρωπαϊκής μόδας. Οι αστοί αυτοί, ενδύονταν με πολυτελή υφάσματα, ενώ τα φορέματα των γυναικών ήταν διακοσμημένα με ιταλικά αναγεννησιακά σχέδια. Όπως και στην αρχιτεκτονική έτσι και εδώ κυκλοφορούσαν εγχειρίδια με πρότυπα σχέδια, τυπωμένα στην Ιταλία.¹⁰⁶

Τα αναγεννησιακά μοτίβα είχαν συχνά φύλλα κλαδιά σε σπειροειδή σχήματα, πολλές φορές απολήξεις με άνθη, ανθρώπινες μορφές και τερατόμορφα ζώα και αγγεία. Τα μοτίβα αυτά επαναλαμβάνονται

¹⁰⁵ (Δημακόπουλος, 2001, p. 25)

¹⁰⁶ Περιοδικό Κρητικά Πανόραμα–Ιανουάριος Φεβρουάριος 2007

Εικόνα 2. Τμήμα Κρητικού Ποδόγυρου
16ος αιώνας Ιστορικό Μουσείο
Κρήτης Ηράκλειο. Φωτογραφία από
το Βιβλίο «Κρητικό Κέντημα»
ΕΟΜΜΕΧ 1993

ρυθμικά σε απολυτή συμμετρία.¹⁰⁷ Μεγάλη διάδοση είχε και ο διάκοσμος επηρεασμένος από τον υστερογοτθικό ρυθμό, με κυμάτια και ραβδωτές γιρλάντες οργανωμένα σε κάθετες λωρίδες. Καθώς τα πρότυπα έρχονται στην Κρήτη από τη Βενετία, εντάσσονται στη περιοχή των λόγιων τεχνών της περιόδου.¹⁰⁸

Οι μορφές αυτές αφού επηρέασαν τα αστικά κέντρα διαδόθηκαν σταδιακά και στην ύπαιθρο. Στο νησί ήδη, υπήρχε και η κληρονομιά της μεγάλης Βυζαντινής παράδοσης. Γλάστρες, μικρά πουλιά φυτικά θέματα, και δикέφαλους αετούς ήταν η κύρια θεματολογία της.

Από αυτές τις δύο τάσεις, δημιουργήθηκε μια μεικτή τοπική λαϊκή κεντητική τέχνη που τις μορφές της, θα τις δούμε σε λίθινα διακοσμητικά στοιχεία των κτιρίων.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Κρητικά χρονικά 1950, τόμος Δ', Louiza Bellinger ,σσ.260-267

¹⁰⁸ (Σκουτέλης & Φλάβιο, 2014)

¹⁰⁹ (Δημακόπουλος, 2001, p. 142)

Η Διακόσμηση στην Αρχιτεκτονική των οικισμών της Κρήτης κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Σύμφωνα με τον Rapoport οι προσπάθειες ερμηνείας των τύπων και των μορφών «πάσχουν συνήθως από δύο ελαττώματα: πρώτο, είναι σε μεγάλο βαθμό αιτιοκρατικές ως προς τους υλικούς παράγοντες και, δεύτερο κλίνουν προς την μάλλον απλοποιητική απόπειρα να αποδώσουν μορφή σε ένα μόνο αίτιο» και ότι «η δομημένη μορφή φανερώνει σύνθετη αλληλεπίδραση πολλών παραγόντων», και καταλήγει ότι ο κυριότερος παράγοντας διαμόρφωσης της μορφής είναι ο κοινωνικοπολιτιστικός. Τα υλικά, η κατασκευή, το κλίμα, η τεχνολογία κλπ, παίζουν τροποποιητικό ρόλο στην δημιουργία της μορφής. Ενώ οι μη υλικοί παράγοντες, όπως η θρησκεία, ο συμβολισμός και η κοινωνική προβολή επηρεάζουν αποφασιστικά.¹¹⁰ Εφαρμόζοντας την θεωρία του Rapoport, για να απαντήσουμε στο ερώτημα θα στραφούμε στους πολιτιστικούς παράγοντες που λειτουργούν συνδυαστικά, για να βρούμε τον κύριο, και όχι τον αποκλειστικό παράγοντα, για την δημιουργία της μορφής, ερευνώντας ένα θέμα για το οποίο δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες.¹¹¹ Παρόλο που ο πληθυσμός της υπαίθρου, δεν είχε σε όλη τη Βενετοκρατία ενιαία χαρακτηριστικά, ήταν σε άθλια κατάσταση. Λογικά είναι επομένως απίθανο, να συμμετείχε ενεργά στην διαμόρφωση του τοπικού πολιτισμού. Από τη άλλη ο Έλληνας κάτοικος της πόλης, αν και ήταν και αυτός υπόδουλος, ήταν προνομιούχος σε σχέση με αυτόν της υπαίθρου. Δεν είχε την υποχρέωση να επανδρώνει γαλέρες και ούτε να συμμετέχει σε αγγαρείες..

Όπως προαναφέραμε, οι Φεουδάρχες Βενετοί ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν στις πόλεις, για να ελέγχουν όμως τη γη τους στην ύπαιθρο, κατασκεύαζαν προφυλαγμένες κατοικίες-πύργους μέσα στους οικισμούς ή και εκτός.

Οι κατοικίες αυτές είχαν μια επιβλητική παρουσία, λόγω του μεγέθους τους, το σχήμα τους ήταν ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο και έφεραν διακοσμητικά στοιχεία στην είσοδο και στα υπόλοιπα ανοίγματα. Το δώμα τους ήταν οριζόντιο, ενώ η

¹¹⁰ (Rapoport, 2010, pp. 33-177)

¹¹¹ (Φιλιππίδης, 1998, p. 27)

εξωτερική επιφάνεια των τοίχων ήταν ίδια, όπως και των άλλων κτισμάτων του οικισμού.¹¹² Στην ουσία λοιπόν αυτό που τις διέκρινε από τις υπόλοιπες είναι το μέγεθος και ο γλυπτός διάκοσμος των ανοιγμάτων.

Εδώ καταλαβαίνουμε ότι η διακόσμηση των οικιών αυτών δε οφείλεται κατά κύριο λόγο στην διάθεση για καλλωπισμό του ιδιοκτήτη, ούτε σε άλλο αισθητικό λόγο, αλλά είναι ένα σύμβολο κοινωνικής ανωτερότητας, κοινωνικής επίδειξης και οικονομικής δύναμης. Είναι στην ουσία η διαφοροποίηση από την ομοιογενή μάζα των ανώνυμων σπιτιών. Όπως λέει ο Δ. Φιλιππίδης «Αν η αμυντική θωράκιση απευθύνονταν σε εξωτερικούς εχθρούς, η καλλιτεχνική διακόσμηση απευθύνονταν σε εσωτερικούς ανταγωνιστές»¹¹³ ή όπως αναφέρει ο Γ. Κίζης έχουμε «πρόταξη της συμβολικής φύσης του σπιτιού και η ανάδειξη του σε τεκμήριο επιτυχίας».¹¹⁴ Οι νεωτερισμοί αυτοί δείχνουν επιπλέον στον απλό χωρικό, την ικανότητα επικοινωνίας με τις άλλες χώρες «μυθικούς κόσμους», (που εκείνος προφανώς δεν έχει), έτσι φέρνουν μια νέα αντίληψη στην τοπική κοινωνία, για το πως πρέπει να είναι η μορφή ενός κτίσματος, για να εκφράζει αυτούς τους συμβολισμούς.¹¹⁵ Επιπλέον οι κοινωνίες της υπαίθρου δεν ήταν καθαρά αγροτικές. Οι επαφές και οι σχέσεις με την πόλη είναι πολύ συχνές. Ο αστικός πολιτισμός της πόλης εισέρχεται στον οικισμό και συμβάλλει στη δημιουργία του λαϊκού πολιτισμού που δεν είναι απόλυτα αγροτικός¹¹⁶

Εδώ αρχίζει η μίμηση και αλλάζει ο τρόπος που προσλαμβάνει και ερμηνεύει άνθρωπος του χωριού την οικονομική και κοινωνική προβολή¹¹⁷. Επακόλουθο είναι οι κατοικίες των απλών χωρικών να παίζουν δευτερεύοντα ρόλο, ανώνυμες όπως είναι, εκπροσωπούν το ξεπερασμένο, αυτό που έχει περάσει η «μόδα» του.¹¹⁸ Οι οντότητες αυτές, κατοικίες ευγενών και απλά σπίτια χωρικών, συνυπάρχουν, και συνιστούν τον οικισμό, με όρους κοινωνικού ανταγωνισμού¹¹⁹.

Η φροντίδα διακόσμησης των ανοιγμάτων και ιδιαίτερα της εισόδου, που δείχνουν οι ιδιοκτήτες, τοποθετώντας λιθανάγλυφα, εντοιχισμένες επιγραφές και

¹¹² (Σκουτέλης, 2003, p. 164)

¹¹³ (Φιλιππίδης, 1998, p. 88)

¹¹⁴ (Κίζης, 2007, p. 60)

¹¹⁵ (Rapoport, 2010, p. 110)

¹¹⁶ (Φιλιππίδης, 1998, p. 146)

¹¹⁷ (Φιλιππίδης, 1998, p. 88)

¹¹⁸ (Rapoport, 2010, pp. 96-100)

¹¹⁹ (Rapoport, 2010, p. 242)

σύμβολα, χρονολογίες, κ.λπ. με μια πρώτη ερμηνεία μπορούμε να πούμε ότι δίνουν μια ταυτότητα στο κτίσμα και εξυπηρετούν την ανάγκη του ιδιοκτήτη για προβολή.¹²⁰ Προχωρώντας όμως παραπέρα, πρέπει να λάβουμε υπόψη την σημασία που έχει η κατοικία για τον άνθρωπο, ως κέντρο της οικογενειακής ζωής, τόπο αναπαραγωγής και φιλοξενίας. Η πρόσοψη της είναι μια «οριακή ζώνη», που διαχωρίζει τους δύο κόσμους, του μέσα και του έξω, ενώ η είσοδος κατέχει την κεντρική λειτουργία και μια συμβολική διάσταση.¹²¹ Η επεξεργασία που δέχεται η είσοδος σχετίζεται όπως λέει ο Raporport με την θεώρηση της τοπικής κοινωνίας για «ιερότητα του κατωφλιού». Ταυτόχρονα συνδέεται άμεσα με την έννοια της «εδαφοκυριαρχίας»,¹²² αλλά και με την έννοια της μετάβασης από τον έξω κόσμο προς τον εσωτερικό, της «εναλλαγής των χώρων», του ιδιωτικού-δημοσίου.¹²³ Από την ανάγκη του ανθρώπου να διαχωρίσει το χώρο της φύσης, από τον αμόλυντο χώρο της κατοίκησης.¹²⁴ Τα εντοιχισμένα σύμβολα τοποθετούνται κατά κύριο λόγο για να αποτρέπουν τις δυνάμεις του κακού, είναι τα «φυλαχτά» του σπιτιού και έλκουν ευνοϊκές επιρροές. Ο τοίχος λοιπόν ισχυροποιημένος με αποτροπαϊκά σύμβολα στα «ευπρόσβλητα ανοίγματα» είναι ένα εμπόδιο, και μια ασυνέχεια στο φυσικό χώρο, για να μπορέσουν να δημιουργηθούν οι συνθήκες οργανωμένου «τόπου».¹²⁵ Σε εκείνη λοιπόν την εποχή της μέγιστης ανασφάλειας, εκτός από την υλική θωράκιση, η προστασία παρέχεται και με συμβολικούς - ψυχολογικούς όρους.¹²⁶ Για την ενίσχυση της αποτροπής ή την αύξηση των ευνοϊκών επιρροών, τα σύμβολα συνοδεύονται και με άλλες εθιμοσυμβολικές πρακτικές και συνήθειες αποτροπής του κακού. Όπως το σταύρωμα της πόρτας με κερί την Ανάσταση, τοποθέτηση λουλουδένιου στεφανιού την πρωτομαγιά κ.α.¹²⁷

Στην πρόσοψη συναντάμε βέβαια και σύμβολα γονιμικά, διακοσμητικά-περιγραφικά, μυθολογικά και πολιτικοεθνοτικά,¹²⁸ που τονίζουν την απόλαυση

¹²⁰ (Raporport, 2010, p. 241)

¹²¹ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, pp. 117-118)

¹²² (Raporport, 2010, p. 117)

¹²³ (Φιλίππιδης, 1998, p. 142)

¹²⁴ (Χατζηττόφη, 2011, p. 101)

¹²⁵ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, p. 123)

¹²⁶ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, pp. 117-118)

¹²⁷ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, pp. 117-118)

¹²⁸ (Χατζηττόφη, 2011, p. 56)

των αγαθών της ζωής, κοινωνικής σταθερότητας, γονιμότητας¹²⁹ παίζοντας όμως και αυτά το ρόλο διάκρισης και προβολής. Η πρόσοψη όμως ταυτόχρονα είναι και το όριο που ενώνει του δυο κόσμους και η είσοδος είναι η σύνδεση τους. Ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον παίρνει μέρος στις συλλογικές εκδηλώσεις, αναπτύσσει δεσμούς, και δέχεται στον οίκο του, φίλους – ξένους (φιλοξενία). Τα περιθωρώματα και τα λιθόγλυπτα στην πρόσοψη εδώ αποτελούν κάλεσμα, και προετοιμάζουν και ενισχύουν τον εισερχόμενο για το πέρασμα. Τα φίδια, οι σταυροί, συνυπάρχουν με φυλλάματα και λουλούδια έτσι συνυπάρχουν και οι έννοιες πρόσκληση και αποτροπή, συνένωση και διαχωρισμός, αυτή την διφορούμενη υπόσταση έχει και η ίδια η είσοδος.¹³⁰

Οι δύο λαοί Έλληνες και Βενετοί έζησαν για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στον ίδιο τόπο, και με τις ίδιες συνθήκες. Αρχίζοντας με τη γνωστή αντιπαράθεση και διαμέσου πολλών μεταπτώσεων, κατέληξαν στην κατανόηση και συνεργασία, ιδίως μετά την άλωση της Πόλης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την μεγάλη αλληλεπίδραση σε όλα τα επίπεδα.

Στο νησί μετά την κατάκτηση, εξακολουθούν να κυριαρχούν οι μορφές της προηγούμενης Βυζαντινής περιόδου. Με την πάροδο του χρόνου, παρουσιάζονται νέες μορφές επηρεασμένες από τους κατακτητές,¹³¹ όπως δίκεντρα οξυκόρυφα τόξα, θόλοι και περιθωρώματα με, οδοντώσεις και πλοχμούς¹³².

Στην ίδια την Βενετία, η υπερηφάνεια και το μεγαλείο Γαληνοτάτης, αλλά και οι παραδοσιακές της αισθητικές αξίες, εκπορευόμενες από τη Βυζαντινή και Γοτθική παράδοση, την έκαναν επιφυλακτική, απέναντι στην δυναμική εξάπλωση, της αρχιτεκτονικής της αναγέννησης. Είχε σταθερή και αμετακίνητη προσήλωση σε παλιότερες αρχιτεκτονικές μορφές, τις οποίες εισήγαγε στην Κρήτη από τον πρώτο αιώνα κατοχής της. Στις όψεις κτιρίων δημοσίων υπηρεσιών, στα ανοίγματα: αστικών μεγάρων, κατοικίες Βενετών ευγενών, πύργους φεουδαρχών¹³³ και στις

¹²⁹ (Φιλιππίδης, 1998, p. 251)

¹³⁰ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, pp. 117-135)

¹³¹ (Ανδριανάκης, 2007, pp. 14-15)

¹³² (Δημακόπουλος, 2001, p. 151)

¹³³ (Δημακόπουλος, 2001, pp. 171-172)

εισόδους και στα παράθυρα των εκκλησιών,¹³⁴ θα βρει εφαρμογή ο λεγόμενος Βενετογοτθικός ρυθμός.

Σταδιακά όμως αυτές οι επιρροές θα υποχωρήσουν, και θα εμφανιστούν κορνιζώματα, τοξωτές πόρτες με παραστάδες ή κίονες. Κιονόκρανα συνήθως με ανάγλυφες διακοσμήσεις, των ρυθμών¹³⁵ και γενικά θα υπάρξει στις όψεις μια εφαρμογή της σύνθεσης των αρχών της Αναγεννήσεως.¹³⁶

Πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι η αναγεννησιακή αρχιτεκτονική στην Κρήτη, ενσωματώθηκε και εξελίχθηκε και σύμφωνα με τα τοπικά δεδομένα της κάθε περιοχής. Αυτό ίσως οφείλεται στο ότι, αυτά που είχαν σαν πρότυπα, αφομοιώθηκαν με διαφορετικό τρόπο. Έτσι έχουμε παράδειγμα στην περιοχή των Χανίων το θέμα του δίλοβου ανοίγματος με μπαλκόνι, ενώ στην κεντρική Κρήτη παράδειγμα στο Ρέθυμνο «τα ανοίγματα -πόρτες και παράθυρα- είναι πολύ πιο χαμηλά και πλατειά, τα γείσα διακοσμούνται με περισσότερα αλληπάλληλα κυμάτια, τα επίκρανα είναι συνήθως κορινθιακά και γενικότερα τα πλαίσια και τα επιστύλια των θυρών και παραθύρων καλύπτονται από «άφθονη διακόσμηση ανάγλυφη ή και εγχάρακτη»¹³⁷

Ακόμα και στους πιο απομακρυσμένους οικισμούς, συναντάμε μορφές που το πιο πιθανό είναι ότι μιμηθήκαν άλλες, των αστικών κέντρων. Από την ποικιλία των μορφών συνάγεται ότι οι τεχνίτες που τα κατασκεύασαν, ακολουθούσαν το πνεύμα της εποχής, έχοντας μια «διαρκή ενημέρωση».¹³⁸

Αυτό που πρέπει εδώ να επισημάνουμε για τον τελευταίο αιώνα της βενετοκρατίας, είναι ότι έχει επικρατήσει λανθασμένα ο όρος του «Αναγεννησιακού», διότι οι μορφές αυτής της περιόδου εντάσσονται αποδεδειγμένα στο Μανιερισμό, αλλά ακόμα και η ίδια η περίοδος της αναγέννησης έχει παρέλθει.¹³⁹

¹³⁴ (Σκουτέλης & Φλάβιο, 2014)

¹³⁵ (Δημακόπουλος, 2001, p. 151)

¹³⁶ Από τις παραπομπές του βιβλίου (Δημακόπουλος, 2001, p. 151) Είναι τήν εποχή αυτή, που στην Κρήτη, καθώς έχει παρατηρήσει ο Χαρ. Μπούρας ('Αρχιτεκτονικά Θέματα 4 (1970), σελ. 82), « Στη διαμόρφωση των όψεων (που ακολουθεί ως προς τή σύνθεση τις αρχές της 'Αναγεννήσεως) συνηθισμένο στοιχείο γίνεται τώρα ή τοξωτή πόρτα με παραστάδες καί ένιοτε ανάγλυφες διακοσμήσεις ».

¹³⁷ (Φατουρου-Ησυχάκη, 1983, p. 122)

¹³⁸ (Ανδριανάκης, 2007, p. 18)

¹³⁹ (Γκράτζιου, 2007, p. 192)

Η διακόσμηση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην ύπαιθρο του νησιού έχει να επιδείξει πληθώρα ναούς και ναΐδρια, αποτέλεσμα της μεγάλης οικοδομικής δραστηριότητας ανάμεσα στον 13αι. και 15αι.¹⁴⁰ Την θέση των σύνθετων εκκλησιών του παρελθόντος¹⁴¹ παίρνει και πλέον κυριαρχεί ο τύπος της μονοκάμαρης εκκλησίας.¹⁴² Η εξωτερική τοιχοποιία τους ήταν η απλούστερη διαρθρωμένη, ενώ τα μοναδικά στολίδια στις περισσότερες ήταν τα λαξευτά πλαίσια των ανοιγμάτων.¹⁴³

Για τον πιστό ο ναός είναι ο «Οίκος» του Θεού, ο καθαγιασμένος χώρος, ο οποίος είναι αποκομμένος από τον βέβηλο γύρω κόσμο.¹⁴⁴ Είναι ο τόπος εμφάνισης της δόξας του και σύμβολο της παρουσίας Του. Η μετάβαση από τον ανίερο κοσμικό χώρο, στον υπερβατικό χώρο του Θεού, είναι η μετάβαση του πιστού προς την σωτηρία. Τα εντοιχισμένα λιθανάγλυφα και περιθυρώματα μέσα από τις παραστάσεις τους συνεπικουρούν τις εκκλησιαστικές λειτουργίες του εκκλησιαστικού χώρου.¹⁴⁵ Η είσοδος, συμβολίζει την είσοδο του πιστού σε μια νέα κατάσταση, πέρα της φθοράς και του θανάτου. Για να επιτελέσει λοιπόν αυτήν την βασική λειτουργία της μετάβασης, θα πρέπει να έχει τα κατάλληλα μορφολογικά στοιχεία, ούτως ώστε να υποβάλλει στον εισερχόμενο πιστό την αρμόζουσα συναισθηματική φόρτιση.¹⁴⁶

Αυτή την περίοδο των μεγάλων κοινωνικών αναταραχών και συγκρούσεων που συνέβαιναν στο νησί, η Χριστιανική πίστη αποτέλεσε κύριο θέμα αντιπαράθεσεων και διεκδικήσεως αξιωμάτων. Η εκκλησία ως κτίσμα αποτέλεσε φορέα αυτών των ιδεολογικών συμβολισμών και μηνυμάτων¹⁴⁷ τα οποία επηρέασαν την μορφολογία του. Σημαντικό ρόλο έχουν πλέον στο νέο τρόπο δόμησης τα πώρινα λιθανάγλυφα, μιμούμενα τα οξυκόρυφα τόξα και τις οξυκόρυφες καμάρες των μεγάλων Λατινικών Βασιλικών των αστικών κέντρων με την ισχυρή Βενετική εξουσία.¹⁴⁸

¹⁴⁰ (Γκράτζιου, 2010, p. 9)

¹⁴¹ (Ανδριανάκης, 2007, p. 15)

¹⁴² (Γκράτζιου, 2010, p. 109)

¹⁴³ (Γκράτζιου, 2010, p. 53)

¹⁴⁴ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, p. 136)

¹⁴⁵ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, p. 136)

¹⁴⁶ (Τσούπη-Ρεμου, 2004, p. 136)

¹⁴⁷ (Γκράτζιου, 2010, p. 91)

¹⁴⁸ (Ανδριανάκης, 2007, p. 15)

Το κύριο μορφολογικό στοιχείο που περιορίζεται αυτήν την εποχή είναι ο τρούλος και τα έντονα χαρακτηριστικά που θυμίζουν την Βυζαντινή ταυτότητα. Αυτό δεν αφορά μόνο τις νέες εκκλησίες, αλλά υπάρχουν μαρτυρίες για την αφαίρεση του τρούλου και από υφιστάμενες, σε μια κίνηση νέου σχεδιασμού με βαθύ θρησκευτικό αλλά και πολιτικό περιεχόμενο¹⁴⁹ Μεγάλη σημασία επίσης για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική ήταν η δράση των λεγόμενων μοναστικών ταγμάτων, τα οποία ήταν η «προσηλυτιστική εμπροσθοφυλακή» της καθολικής εκκλησίας. Τα τάγματα αυτά ασκούσαν μεγάλη πολιτική και ιδεολογική επιρροή, καμιά φορά και αντίθετη με τη πολιτική της Βενετίας. Η αρχιτεκτονική των ταγμάτων αυτών, της λιτής μορφής των όψεων των εκκλησιών, συναντήθηκε με την τοπική Βυζαντινή παράδοση της ελάχιστης διακόσμησης. Έτσι δημιουργήθηκε η μορφολογία των εκκλησιών που διαδόθηκε σε όλο το νησί από τον 14 αιώνα, και ταυτόχρονα γενικεύτηκε ο ουδέτερος δογματικά μονόχωρος ναός.¹⁵⁰

Στο νησί, υπάρχει ένα μεγάλο πλήθος εκκλησιών, οι οποίες αποτελούνται από δύο ισοδύναμους παράλληλους ορθογωνικούς χώρους, που εφάπτονται εξωτερικά και επικοινωνούν εσωτερικά. Ο κάθε χώρος έχει από μία κόγχη ιερού και καλύπτεται με κυλινδρική ή οξυκόρυφη καμάρα. Στις πιο πολλές περιπτώσεις υπάρχουν δύο είσοδοι, μία για τον κάθε ένα, ενώ εσωτερικά επικοινωνούν με τοξωτά ανοίγματα. Παρόλο που οι δύο αυτοί χώροι συνιστούν ένα κτίριο, γίνεται αντιληπτό το κάθε τμήμα, δηλαδή της μιας εκκλησίας δίπλα στην άλλη, τόσο εσωτερικά, όσο και εξωτερικά. Έχουμε λοιπόν εδώ στην ουσία, «διπλές εκδοχές του μονοκάμαρου ναού».¹⁵¹ Ο ιδιόρρυθμος τύπος των εκκλησιών αυτών, οφείλεται στην μακροχρόνια συνύπαρξη των δυο δογμάτων, στο νησί. Αρχικά ως αποτέλεσμα επιβολής - προσέγγισης του άλλου δόγματος, και αναγκαστικής συναίνεσης στη συνέχεια. Εάν οι μονόχωρες εκκλησίες εξαπλώθηκαν στο νησί εκφράζοντας την δογματική ουδετερότητα, οι διπλές εκκλησίες διατρανώνουν την διπλή ταυτότητα. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο τύπος των δίκλιτων εκκλησιών είναι διαφορετικός, τα

¹⁴⁹ (Γκράτζιου, 2010, pp. 224-226)

¹⁵⁰ (Γκράτζιου, 2010, pp. 301-307)

¹⁵¹ (Γκράτζιου, 2010, p. 127)

κλίτη δεν είναι ισότιμα. Έχουν ένα κύριο κλίτος και ένα αρκετά στενότερο δευτερεύον¹⁵².

¹⁵² (Γκράτζιου, 2010, pp. 127-183)

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εικόνα 3

Εικόνα 4. Είσοδος κατοικίας στα Χανιά, G.Gerola

Εικόνα 5. Θύρωμα Μέγαρο Ιττάρ, τοποθετημένο στο Ναό του Αγίου Μάρκου Ηράκλειο

Εικόνα 6. Παράθυρο έπαυλης στον οικισμό Ρογδιά Ηρακλίου.

Μορφές από την πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας

Η συνήθεια που είχαν στην Βενετία, να κατασκευάζουν τα ανοίγματα με εμφανή Λαξευτά πλαίσια μεταφέρθηκε και στην Κρήτη. Μορφολογικά, τα οξυκόρυφα τόξα της Βενετογοτθικής αρχιτεκτονικής, κάνουν την εμφάνισή τους από τον πρώτο αιώνα της παρουσίας των Βενετών στην Κρήτη. Κύριος παράγοντας για τη διάδοσή τους, ήταν η οικοδομική δραστηριότητα των μοναστικών ταγμάτων που εγκαταστάθηκαν στο νησί.¹⁵³ Οι προσόψεις των δημοσίων Κτιρίων, των αστικών μεγάρων, καθώς και των σπιτιών των Βενετών, τα ανοίγματα των επαύλεων και πύργων των φεουδαρχών, και τέλος οι εκκλησίες και τα μοναστήρια των Λατίνων, ήταν διακοσμημένες με αυτά.¹⁵⁴ Η διαμόρφωση τουλάχιστον της πρόσοψης στο κεντρικό δρόμο, με τονισμένα με αυτόν τον τρόπο, ανοίγματα, θα είχαν τα πιο πολλά κτίρια, στα αστικά κέντρα του νησιού.¹⁵⁵

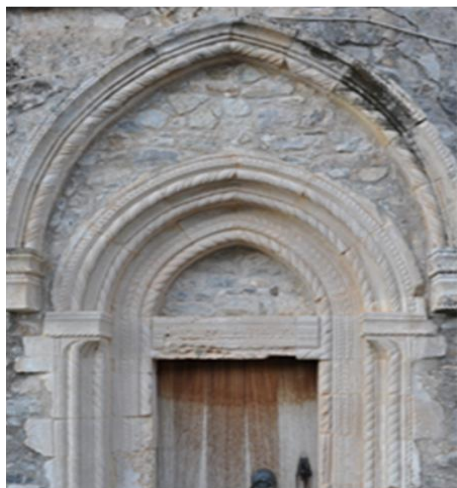
Χαρακτηριστικό παράδειγμα της χαμένης αρχιτεκτονικής των αστικών κτιρίων, είναι το τρίλοβο παράθυρο που είναι τοποθετημένο σε εσωτερικό τοίχο του Αγίου Μάρκου στο Ηράκλειο. Κατασκευασμένο με ισόδομη λαξευμένη λιθοδομή, με αφανείς αρμούς. Αποτελείται από τρία οξυκόρυφα ανοίγματα, εγγεγραμμένα μέσα σε ένα οξυκόρυφο πλαίσιο. Άλλο ένα παράδειγμα, του υψηλού επιπέδου που βρισκόταν η λιθογλυπτική στη Κρήτη αυτή την περίοδο, είναι το θύρωμα του λεγομένου μεγάρου Ιττάρ, το οποίο είχε αποθανατίσει ο Gerola στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και σήμερα βρίσκεται στη βόρεια είσοδο του Αγίου Μάρκου στο Ηράκλειο.

Από τα ελάχιστα παραδείγματα, κατοικίας που κοσμεύεται με βενετογοτθικά λιθανάγλυφα, και σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, είναι η Ενετική Έπαυλη στο οικισμό Ρογδιά Μαλεβιζίου.

¹⁵³ (Ανδριανάκης, 2007, p. 17)

¹⁵⁴ (Δημακόπουλος, 2001, p. 173)

¹⁵⁵ (Γκράτζιου, 2010, p. 55)

Εικόνα 7. Θύρωμα στο ναό του Αγίου Γεωργίου, οικισμού Οψιγιά Ρεθύμνου

Εικόνα 8. Άγιος Ιωάννης, Παντάνασσα Αμαρίου

Εικόνα 9. Παναγίας Κουμπελίδικης ή Κουμπελίνας (Χουμεριάκος)

Στην Βενετία, τα οξυκόρυφα λαξευτά πλαίσια ανοιγμάτων, κοσμούσαν τα μέγαρα, και τα δημόσια κτήρια της Γαληνοτάτης, ενώ αποτελούσαν και βασικό μορφολογικό στοιχείο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Στην Κρήτη τα βενετογοτθικά αυτά στοιχεία, σώζονται σήμερα σε συντριπτικό ποσοστό, μόνο στις εκκλησίες. Ανάλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα λαξευτά αυτά ανοίγματα των εκκλησιών, της Κρητικής υπαίθρου, είχαν σαν πρότυπο τα πιο λαμπρά και περίτεχνα θυρώματα, των Λατινικών εκκλησιών και Μεγάρων των αστικών κέντρων.¹⁵⁶

Σχεδόν πάντα τα ανοίγματα αυτά, έχουν ευθύγραμμο ανώφλι, που υπόκειται του οξυκόρυφου ανακουφιστικού τόξου. Επίσης τα διάφορα σκαλιστά κοσμήματα, ρομβοειδείς οδοντώσεις ή ορθογωνικές που στην κατά μήκος πορείας τους, κάμπτονται εναλλακτικά, πότε από τη μια και πότε από την άλλη πλευρά, είναι και αυτά επιρροές βενετογοτθικής αρχιτεκτονικής. Εδώ πρέπει να αναφέρουμε, ότι οι μορφές αυτές αποτελούν το κυριότερο χαρακτηριστικό του μεγαλύτερου μέρους, των εκκλησιών που κτίστηκαν, ιδίως στην κεντρική Κρήτη από το τέλος του 13^{ου} αιώνα και μετά.¹⁵⁷

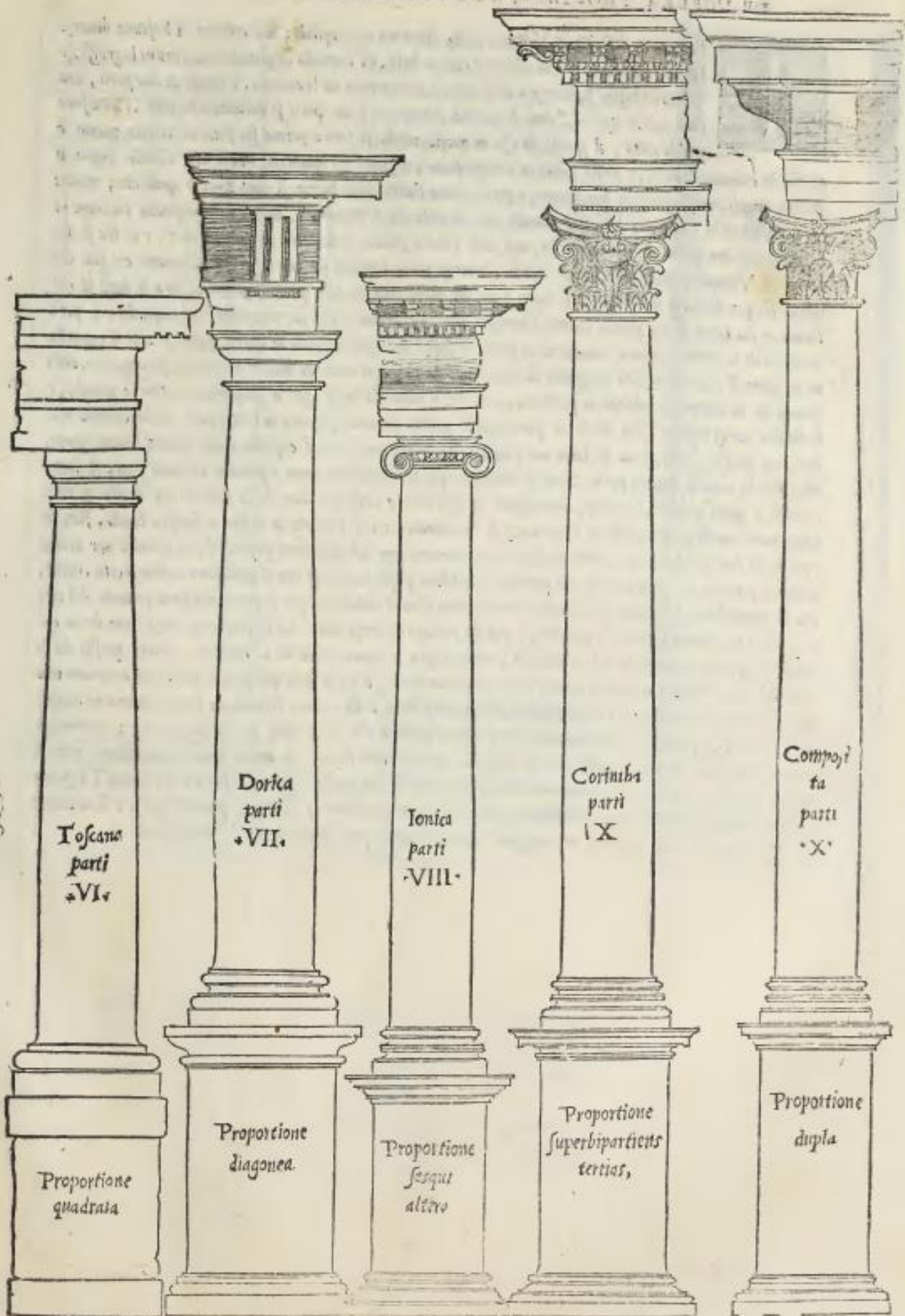
Το πλήθος των εκκλησιών αυτών και η μορφολογία των ανοιγμάτων τους, είναι ίσως η σημαντικότερη πηγή για να υποθέσουμε πώς ήταν, τα πιο πολυτελή ανοίγματα των αστικών οικοδομημάτων.

¹⁵⁶ (Γκράτζιου, 2010, p. 73)

¹⁵⁷ (Γκράτζιου, 2010, pp. 64-75)

LIBRO QVARTO

IIII

Εικόνα 10. Καθολικό της Μονής Αρκαδίου

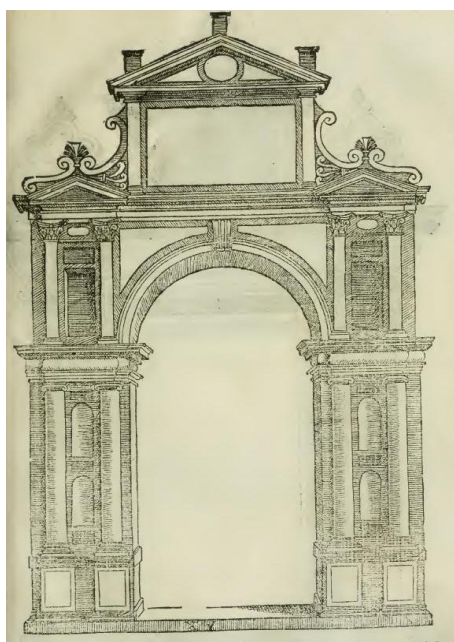
Η αλλαγή των μορφών

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, στην Κρήτη αναπτύσσεται μια πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση, άμεσα επηρεασμένη από την αναγέννηση και την ντόπια παράδοση. Αυτές οι αλλαγές αρχίζουν να εμφανίζονται και στην αρχιτεκτονική, με τις γοθικές μορφές να υποχωρούν σταδιακά έως ότου εγκαταλειφθούν. Η νέα αυτή περίοδος χαρακτηρίζεται από την έντονη ανοικοδόμηση, και την εμφάνιση και διάδοση νέων μορφών. Αρκετά παραδείγματα αυτής της περιόδου συναντάμε σε κτήρια, διαφόρων περιοχών του νησιού.

Εικόνα 11. Seb. Serlio Libro Quatro

Εδώ και αρκετά χρόνια έχει τεκμηριωθεί επιστημονικά, η άμεση συσχέτιση πολλών αρχιτεκτονημάτων στην Κρήτη, με τα σχέδια του Sebastiano Serlio.¹⁵⁸ Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα είναι η πρόσοψη του καθολικού της μονής Αρκαδίου. Ο αρχιτέκτονας του, είχε ως πρότυπα για το σχεδιασμό, το IV βιβλίο του Serlio, αλλά και επί μέρους επιρροές από το έργο του Palladio. Αφού διάλεξε από αυτά διάφορα σχέδια, ενσωμάτωσε ντόπιες αρχιτεκτονικές μορφές και διακοσμήσεις, με αποτέλεσμα μια νέα δικής του έμπνευσης θαυμάσια σύνθεση.

Εικόνα 12 .Seb. Serlio Libro Sesto σελ 25

Εικόνα 13. Μοναστήρι Αγία Τριάδας Χανιά

¹⁵⁸ (Δημακόπουλος, 1972)

Εικόνα 14. Ρέθυμνο, θύρωμα οδού Αγίας Βαρβάρας

Εικόνα 15. Ρέθυμνο, θύρωμα οδού Σ. Κλειδή.

Εικόνα 16. Ρέθυμνο, θύρωμα οδού Τσουδερού

Στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι Χανίων, έχουμε άλλο ένα δείγμα της επίδρασης των βιβλίων του Serlio στην Κρήτη. Η πύλη του Μοναστηριού είναι από το Libro Sesto, με μικρές τροποποιήσεις και προσαρμογές αναλογιών από τον κρητικό τεχνίτη. Αρκετά παραδείγματα αυτής της περιόδου συναντάμε και σε θυρώματα κτιρίων διαφόρων περιοχών του νησιού.

Το θύρωμα που βρίσκουμε στην οδό Τσουδερού στο Ρέθυμνο, είναι από τα πιο περίτεχνα με την πλούσια διακόσμηση που φέρει. Σήμερα πολλά μέλη του έχουν ανακατασκευαστεί, ενώ στη θέση κάποιων χαμένων έχουν τοποθετηθεί νέα. Το άνοιγμα πλαισιώνεται από δύο κολόνες οι οποίες πατούν σε βάθρα ημιοκταγωνικής διατομής. Οι βάσεις των κολονών είναι Ιωνικού ρυθμού μικρού ύψους. Το κάτω τμήμα του κίονα, περιτρέχεται από ελισσόμενες εγχάρακτες πτυχωτές ταινίες, ενώ στο μέσο φέρει διάκοσμο. Στην συνέχεια το πάνω τμήμα του έχει τη μορφή δωρικού κιονίσκου με ιδιότυπο κιονόκρανο. Η όλη σύνθεση στέφεται με θριγκό, ο οποίος εξέχει στα σημεία των κιόνων και στο κέντρο, που εξέχει το κλειδί στολισμένο με φύλλο ακάνθου. Το ημικυκλικό ανώφλι του ανοίγματος είναι κατάκοσμο με επιτεδόνυμφους πλοχμούς,, εσώγλυφα μοτίβα ωών, αστραγάλους και εγχαράκτους αυλούς. Ο διάκοσμος του θυρώματος περιλαμβάνει φυλλώματα και κλάδους που στολίζουν τα τρίγωνα που σχηματίζονται μεταξύ του ορθογωνικού περιγράμματος και της κυρτής επιφάνειας του τόξου. Δύο ανεστραμμένες φυτικές δέσμες με καρπούς και φυλλώματα βρίσκονται ανάμεσα στους κίονες και στο ορθογωνικό πλαίσιο δεξιά και αριστερά. Ακόμα στα επίκρανα των δύο εκατέρωθεν παραστάδων του ανοίγματος, στη θέση του υποτραχηλίου υπάρχει ημικυκλικής διατομής ταινία με φυτικό μοτίβο.

Εικόνα 17. Ρέθυμνο, θύρωμα οδού Βερναρδου 30

Εικόνα 18. Ρέθυμνο, επίκρανο παραστάδος

Εικόνα 19. Οικισμός Αργυρούπολη, βενετσιάνικο θύρωμα.

Άλλο ένα θύρωμα αυτής της περιόδου, βρίσκεται στο Ρέθυμνο. Πρόκειται για θύρωμα με τριγωνικό αέτωμα, θέμα όχι και τόσο συνηθισμένο στα σπίτια και στα Μέγαρα της Βενετοκρατούμενης Κρήτης.

Το ορθογώνιο άνοιγμα του πλαισιώνεται από ένα πώρινο περίθυρο. Η εσωτερική γωνία του οποίου είναι τεταρτοκυκλικής διατομής, γνώριμο στοιχείο γοτθικής αρχιτεκτονικής. Το περίθυρο αυτό διατρέχει περιμετρικά το άνοιγμα, ενώ προς τα κάτω δεν καταλήγει σε βάση, απλά κάμπτεται οριζόντια προς το κέντρο του ανοίγματος.

Στο υπέρθυρο υπάρχει η επιγραφή :

VIRTUTE FULCIDA DOMUS. MDCIX. KAL. IUNII που σημαίνει : «με την αρετή αστράφτει τό σπίτι, 1609, καλένδες τού 'Ιουνίου.»

Το θύρωμα επιστέφεται με ένα αέτωμα, που στο κέντρο του τυμπάνου του, υπάρχει το οικόσημο της οικογένειας Clodio, γλυπτός διάκοσμος με φυλλώματα και άνθη, συμπληρώνει την όλη σύνθεση.

Γενικά οι τεχνίτες του Βασιλείου χρησιμοποιούν του τέσσερις από τους πέντε ρυθμούς της αναγεννήσεως, δεν χρησιμοποιείται ο τοσκανικός ρυθμός. Ιδιαίτερη προτίμηση έχουν στον κορινθιακό ρυθμό αποδίδοντάς του και χριστιανικό συμβολισμό.¹⁵⁹ Τα ανοίγματα των κτιρίων πλαισιώνονται είτε με κολώνες, είτε με παραστάδες, που πάνω τους εδράζεται τοξωτό ή ευθύγραμμο ανώφλι. Οι βάσεις κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, παρουσιάζουν μια ενιαία κοιλόκυρτη διατομή, κατάλοιπο γοτθικής αρχιτεκτονικής. Πολύ συχνά παρουσιάζονται στην όψη των παραστάδων χαραγμένο ένα ορθογώνιο πλαίσιο που διακόπτεται στο μέσο με μία κυκλική ροζέτα. Συνήθως τα επίκρανα των παραστάδων παρουσιάζουν μια ιωνίζουσα μορφή με έλικες, ενώ πολύ σπάνια είναι τα δωρικά κιονόκρανα

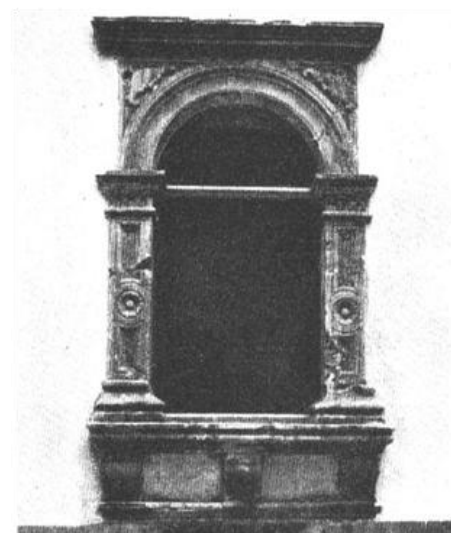
¹⁵⁹ (Δημακόπουλος, 2001, pp. 116-117)

Εικόνα 20. Ρέθυμνο, ποδιά παραθύρου στην οδό Στ. Κλειδή.

Εικόνα 21. S. Serlio, Libro quatro

Εικόνα 22. Gerola, παράθυρο στον οικισμό Ανώματο.

Εικόνα 23. Παραθύρου ορόφου της έπαυλης Trevisan στο Κόκκινο Μετόχι Κισσάμου

Τα παράθυρα στο ισόγειο στο σπιτιών, της Βενετοκρατούμενης Κρήτης είναι λίγα σε αριθμό στην πρόσοψη του κτίσματος, και με μικρές διαστάσεις. Συνήθως το σχήμα της όψης τους πλησιάζει το Τετράγωνο, αλλά υπάρχουν παραδείγματα παραθύρων ισογείου με τοξωτά ανώφλια.

Σιδερόφραχτο είναι το άνοιγμα για την προστασία των ενοίκων, ενώ και η ποδιά είναι σχετικά ψηλά από το έδαφος, για να μην φαίνεται εύκολα το εσωτερικό. Συνήθως οι ορθογωνικοί λίθοι που διαμορφώνουν το άνοιγμα, εξέχουν ελάχιστα, χωρίς επίχρισμα, αδιακόσμητοι, τονίζοντας το.

Καμιά φορά υπάρχει μια στρογγύλευση της γωνίας του πλασίου, που σχηματίζουν οι λίθοι περιμετρικά από το παράθυρο,. Η στρογγύλευση αυτή είναι τεταρτοκυκλικής διατομής και συνοδεύεται από δύο αυλακωτές ταινίες, κατάλοιπα γοτθικής αρχιτεκτονικής

Τα παράθυρα του ορόφου είναι πιο μεγάλα, και πολύ περισσότερο διακοσμημένα από εκείνα του ισογείου.

Στο παράθυρο της οδού Στ. Κλειδή 11 στο Ρέθυμνο, οι δυο παραστάδες και το ευθύγραμμο ανώφλι, διατρέχονται από ευθύγραμμες επάλληλες εσοχές, που στη βάση των παραστάδων, στρέφονται οριζόντια προς το κέντρο και σταματούν. Κάτω από την ποδιά του το παράθυρο φέρει διακόσμηση, με το γνωστό από τον Seb. Serlio θέμα των αντιμέτωπων δελφινιών.

Το παράθυρο του ορόφου της οδού Αραμπατζόγλου (πρώην Θεσσαλονίκης) στο Ρέθυμνο, έχει ημικυκλικό ανώφλι, και εδράζεται σε επίκρανα, με στοιχεία ιονικού ρυθμού (αυλοί, έλικες). Το ημικυκλικό τόξο φέρει επάλληλες υποτομές, καμπύλης διατομής, που καταλήγουν στο κέντρο σε μία ανάγλυφη άκανθο.

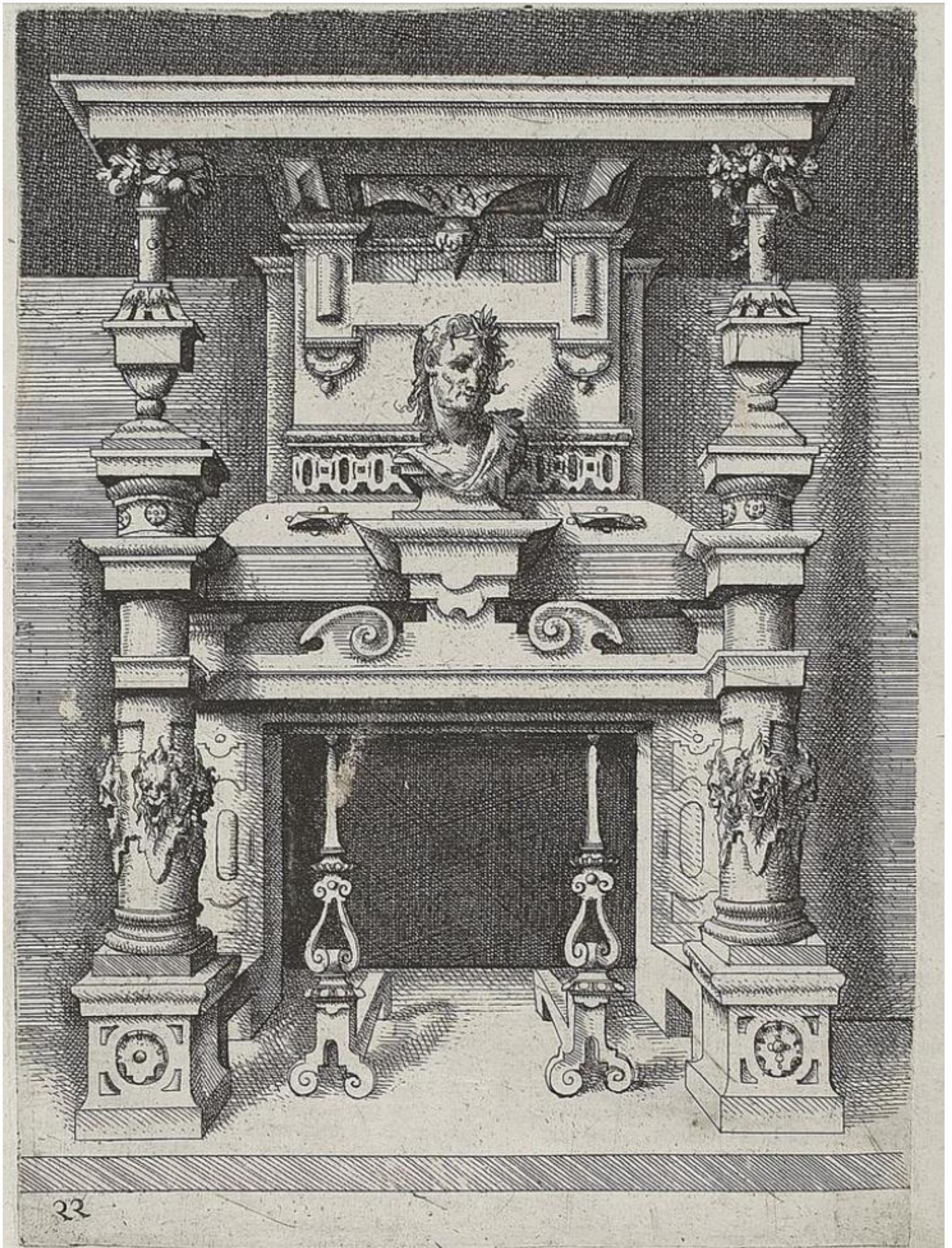
Εικόνα 24. Παράθυρο ισογείου επί της οδού Ρενιέρη 12, Ρέθυμνο

Το μέτωπο των παραστάδων, είναι διακοσμημένο με ορθογώνιες κατακόρυφες εσοχές, που στο μέσο του ύψους τους διακόπτονται από μια ανάγλυφη ροζέτα. Η λίθινη ποδιά εξέχει από τον τοίχο, και έχει τη μορφή γείσου, με οδοντώσεις τύπου μικρών γεισιπόδων. Η ποδιά εδράζεται σε τρία διακοσμημένα φουρούσια. Η όλη σύνθεση στέφεται με ένα γείσο, που έχει και εδώ μικρούς γεισιπόδες. Ενώ στις κατακόρυφες επιφάνειες, τριγωνικής μορφής μεταξύ του τόξου και του γείσου, υπάρχουν δύο ανάγλυφα ανθέμια. Παρόμοια διάταξη έχει και το μισοκατεστραμένο παράθυρο του ορόφου της οδού Σουλίου 54 στο Ρέθυμνο, με το επίκρανο εδώ να παρουσιάζει έναν κορινθιάζοντα ρυθμό.

Εικόνα 25. Ρέθυμνο, Παραθύρο ορόφου κατοικίας επί της οδού Αραμπατζόγλου 50 (πρώην Θεσσαλονίκης 50)

Συχνή είναι η παρουσία μια μικρής προεξέχουσας ταινίας, τύπου κοσμήτη, στολισμένης με κυμάτια, η οποία ενώνει τα πέλματα των φουρουσιών της ποδιάς των παραθύρων, και στην συνέχεια επεκτείνεται σε όλη την πρόσοψη, δεξιά και αριστερά. Στην περίπτωση των δύο προηγούμενων περιπτώσεων, η ταινία περιορίζεται στο πλάτος των παραθύρων.

Εικόνα 26. Wendel Dietterlin , 1598 , πίνακας 22

Εικόνα 27. Πρόσοψη εκκλησίας κυρίας των Αγγέλων μονής Γουβερνέτου

Εικόνα 28. Μονή Γωνιάς, θύρα εισόδου στην Τράπεζα

Εικόνα 29. Krammer, Gabriel: Architectura 1600

Επιδράσεις από κεντρική Ευρώπη

Εκτός όμως από τις Ιταλικές επιδράσεις που παρουσιάζονται στην αρχιτεκτονική της περιόδου αυτής στην Κρήτη, υπάρχουν και αναγεννησιακές μορφές που δεν σχετίζονται με την Ιταλική χερσόνησο.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η κάτω ζώνη της πρόσοψης της εκκλησίας της Κυρίας των Αγγέλων, στο Μοναστήρι του Γουβερνέτου στο Ακρωτήρι Χανίων. Το κατώτερο τμήμα των κιόνων που εδράζεται πάνω σε υψικόρμα βάθρα, είναι στολισμένο με περίεργες αφηρημένες προσωπογραφικές μορφές. Ενώ η διάμετρος των κιόνων στο σημείο αυτό μειώνεται προς τα κάτω. Η όλη σύνθεση της ζώνης αυτής που είναι κατασκευασμένη πριν το 1645, είναι εντελώς διαφορετική από τα αρχιτεκτονήματα αυτής της περιόδου στην Κρήτη. Εδώ έχουμε περισσότερο διακόσμηση, και λιγότερο αρχιτεκτονική, καθώς η δεύτερη λαμβάνει υπόψη της και του νόμους της στατικής. Η υπεροχή αυτή του διακοσμητικού, έναντι του αρχιτεκτονικού στοιχείου, έχει τις αναφορές του, σε Γερμανικές και Ολλανδικές περιοχές, που αυτή την περίοδο είχαν αναπτύξει ένα πλήρως διακοσμητικό σύστημα, βασισμένο στο Βιτρούβιο μέσα από την ερμηνεία του Serlio.¹⁶⁰

Ένα άλλο αρχιτεκτονικό έργο με βορειοευρωπαϊκές επιδράσεις και που ολοκληρώθηκε λίγο πριν την άφιξη των Τούρκων στο νησί, είναι η είσοδος της Τράπεζας στο μοναστήρι της Γωνιάς, Χανίων. Εκτός από την κλασική διάθρωση του θυρώματος που συναντάμε στις μορφές της Κρητικής Αναγέννησης, η διακόσμηση που πλαισιώνει δεξιά και αριστερά τους κίονες και η οποία αποτελείται από ελικοειδείς επάλληλες ταινίες, προέρχεται από το βιβλίο του Gabriel Krammer, Architectura, φύλλο 13, που εκδόθηκε το έτος 1600.¹⁶¹

Αυτά τα δύο έργα μας κάνουν γνωστό, ότι στην Κρήτη έφθαναν και άλλα ευρωπαϊκά ρεύματα, εκτός από εκείνα της Μητρόπολης. Επιβεβαιώνοντας, ότι το νησί είναι ένα αυτοδύναμο πολιτιστικό Αναγεννησιακό κέντρο, που συμμετέχει ενεργά στο Ευρωπαϊκό πολιτιστικό γίγνεσθαι.

¹⁶⁰ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1981, pp. 521-529)

¹⁶¹ (Φατούρου-Ησυχάκη, 1981, pp. 530-532)

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Περίοδος της Τουρκοκρατίας.

Οικισμοί και Χωριά της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία.

Πριν ακόμα ολοκληρώσουν της κατάκτησης της Κρήτης, με την πτώση του Χάνδακα, οι Τούρκοι όπως συνήθιζαν για κάθε νεοκατακτημένο τόπο έκαναν απογραφές των πληθυσμών. Η απογραφή πρώτα απ' όλα αφορούσε την συλλογή των φόρων. Σε κάθε χωριό καταγράφονται οι ιδιοκτήτες της γης, οι εκτάσεις και το είδος της καλλιέργειας. του κεφαλικού φόρου των υπαγόμενων κατοίκων αλλά και η κτηματογράφηση των φορολογούμενων γαιών, ώστε να καταγραφούν οι παραγωγικές δυνατότητες, και να επιδικαστεί ο φόρος. Η απογραφή πρέπει να διενεργήθηκε γύρω στα 1670.¹⁶² Στην Κρήτη η επιβολή φορολογίας διαφέρει σε σχέση με τον κλασικό τρόπο επιβολής φορολογίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκτός από μερικών νησιών των Κυκλάδων. Ενώ στον υπόλοιπο Τουρκοκρατούμενο χώρο η φορολογία αφορούσε την καταμέτρηση της πραγματικής παραγωγής, ενός χωριού για τον υπολογισμό του φόρου, στην Κρήτη ο υπολογισμός γινόταν σύμφωνα με την έγγεια περιουσία έκαστου φορολογούμενου. Ανεξάρτητα από την παραγωγή, και ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση αυτού.¹⁶³

Ο Χουρμούζης Βυζάντιος 1830-31, όπως αναφέρει οι οικισμοί της Κρήτης το 1821 ήταν 1186 με 266.355 κατοίκους, ενώ το 1832 βρήκε το νησί με 1126 οικισμούς και 126.480 κατοίκους, δηλαδή, 60 οικισμοί και 126.480 κάτοικοι χάθηκαν.¹⁶⁴

¹⁶² (Μπαλτά & Oguz, 2007, p. 19)

¹⁶³ (Μπαλτά & Oguz, 2007, pp. 23-24)

¹⁶⁴ Εφημερίδα Πατρίς, περιοδικό Κρήτης ανθρωπογεωγραφία Ιαν. 2008.

Αρχιτεκτονική και τέχνη

Η κατάκτηση της Κρήτης από του Τούρκους, διέκοψε ξαφνικά και μια για πάντα, τον λαμπρό και ελπιδοφόρο Βενετοκρητικό πολιτισμό. Τα μεγάλα αστικά κέντρα, με πρώτο τον Χάνδακα, καταστράφηκαν, ερημώθηκαν¹⁶⁵ και στην ουσία αγροτοποιήθηκαν.¹⁶⁶ Η καταπίεση του Κρητικού λαού ήταν απερίγραπτη και η φορολογία εξαντλητική. Το εμπόριο τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια ήταν ανύπαρκτο, αλλά και γενικά η οικονομία της Κρήτης περιέπεσε σε στοιχειώδεις μορφές αγροτοποιμενικού βίου¹⁶⁷.

Με την τουρκική κατάκτηση, η Κρήτη αποκόπτεται από τα δυτικά πνευματικά, καλλιτεχνικά ρεύματα, ενώ ταυτόχρονα οι μορφωμένοι και λόγιοι Κρητικοί, εγκαταλείπουν το νησί. Όμως εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η τουρκική κατάκτηση δεν συνοδεύτηκε από οργανωμένο εποικισμό όπως έγινε με τους Βενετούς,¹⁶⁸ αλλά μεγάλες ομάδες του ντόπιου πληθυσμού οδηγήθηκαν στην αρνησιθρησκία και τον εξισλαμισμό. Κάτω από την νέα αυτή σκληρή πραγματικότητα *«ο λαός συνεχίζει να αποστηθίζει τα μεγάλα ποιήματα της κρητικής λογοτεχνίας και οι μαστόροι συνέχισαν και εκείνοι να κτίζουν με τον ίδιο πατροπαράδοτο τρόπο, είτε χρησιμοποιώντας αυτούσια τα αναγεννησιακά θέματα στη διακόσμηση, που όμως με την πάροδο του χρόνου έχαναν από τη ζωντάνια τους και τον αυθορμητισμό τους, είτε μεταπλάθοντας τα και προσαρμόζοντας τα στο δικό τους λαϊκότερο αίσθημα»*.¹⁶⁹

Σύμφωνα με τον Amos Rapoport, όταν γίνει αλλαγή κυρίαρχου πολιτισμού η μορφή χάνει το νόημα που είχε. Παρόλα αυτά, πολλές φορές διατηρείται το κύρος της ακόμα και εάν έχει περάσει πολύς χρόνος από τον πολιτισμό που την δημιούργησε.¹⁷⁰

Όταν επέρχεται σε ένα τόσο σύντομο διάστημα, η οικονομική και κοινωνική παρακμή, η διακόσμηση εκτελείται με πιο φτωχά μέσα και λιγότερο ικανούς

¹⁶⁵ (Δετοράκης, 1990, p. 271)

¹⁶⁶ (Φιλίππιδης, 1982, p. 51)

¹⁶⁷ (Δετοράκης, 1990, pp. 271-272)

¹⁶⁸ (Δημακόπουλος, 2001, p. 201)

¹⁶⁹ (Φατουρου-Ησυχάκη, 1983, p. 137)

¹⁷⁰ (Rapoport, 2010, p. 114)

τεχνίτες. Η παράδοση δεν μπορεί πλέον να κατευθύνει τον άνθρωπο, σε ασφαλή μονοπάτια. Έτσι σταδιακά δημιουργούνται μορφές, που φαινομενικά δεν εντάσσονται πουθενά σε κάποιο αποδεκτό κώδικα ή περιορίζεται σε μια απλή αναπαραγωγή των μορφών της περιόδου ακμής, με λιγότερη όμως αυτοπεποίθηση και περισσότερη αφέλεια¹⁷¹ Αυτό που στην περίπτωση μας μπορούμε να πούμε, μια σταδιακή εκλαΐκευση των αρχιτεκτονικών κλασσικών μορφών.¹⁷²

Από τον 18^ο αιώνα ο λαϊκός πολιτισμός γνωρίζει μια άνθιση και ανανέωση. Νέες ιδέες και μύθοι για απελευθέρωση κυκλοφορούν. Η οικοτεχνία όπως, η κεντητική, κεραμική και ιδιαίτερα η υφαντική, γνωρίζουν μεγάλη ακμή. Είναι μια εποχή που η πρόοδος του λαϊκού πολιτισμού είναι μεγάλη.

Το χρονικό διάστημα της Οθωμανικής κατάκτησης των δύομισι αιώνων, αποτέλεσε το περιβάλλον μέσα σε εκείνο το οποίο, συνταίριαξαν και ζυμώθηκαν η Βενετοκρητική παράδοση των αστικών κέντρων, με την Οθωμανική κουλτούρα και τα πρωτόγονα στοιχεία του ακαλλιέργητου της ποιμενικής ζωής, προσθέτοντας αργότερα και τα Ευρωπαϊκά ερεθίσματα, διαμόρφωσαν την βάση, του αποκαλούμενου σήμερα «Κρητικού» ιδιώματος.¹⁷³

¹⁷¹ (Φιλίππιδης, 1998, pp. 44-45 & 104)

¹⁷² (Δημακόπουλος, 2001)

¹⁷³ (Σκουτέλης & Φλάβιο, 2014)

Το νησί θα βρεθεί κάτω από την κυριαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία είναι πολιτισμικά παρηκμασμένη και δεν μπορεί να μεταδώσει νέες μορφές και αξίες που θα παραγκωνίσουν την Βενετοκρητική αισθητική.¹⁷⁴

Με την τουρκική κατάκτηση δημιουργήθηκε σταδιακά ένας μεικτός πληθυσμός χριστιανών και ελληνόφωνων τούρκοκρητικών. Πολλοί φεουδάρχες της Βενετικής περιόδου προκειμένου να μην χάσουν τα υπάρχοντα τους εξισλαμίστηκαν,¹⁷⁵ και τώρα είναι αγάδες της περιοχής τους.

Ο πληθυσμός αυτός συνέχισε να κτίζει, κάτω από τις νέες συνθήκες, απομονωμένος από τη Δύση, έχοντας όμως τη γνώση και βλέποντας καθημερινά τα αρχιτεκτονήματα της προηγούμενης περιόδου, σε συνδυασμό τις νέες μορφές που φέρνουν οι Οθωμανοί στο νησί. Η τέχνη της λιθογλυπτικής σε αντίθεση με άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες, δεν σταμάτησε να παράγει έργα. Ερχόμενοι οι Οθωμανοί είχαν ανάγκη από κτήρια, κυρίως λατρευτικά. Οι ντόπιοι κατασκευαστές τώρα προσαρμόζουν τη τέχνη τους στις ανάγκες των Οθωμανών, χρησιμοποιώντας ακόμα και στα τεμένη, μορφές της τοπικής Βενετοκρητικής παράδοσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο υστερογοτθικός ρυθμός των εξωστών και της απόληξης του μιναρέ του Αγίου Νικολάου των Δομικανών στα Χανιά που μετατράπηκε σε τζαμί με τη κατάκτηση της Πόλης.¹⁷⁶

Εικόνα 30. Ρέθυμνο, Alem εντοιχισμένο δίπλα στην ανατολική είσοδο της πλατείας Μικρασιατών.

Εικόνα 31. Ρέθυμνο, θύρωμα επί της οδού Αρκαδίου 154.

¹⁷⁴ (Σκουτέλης, 2003, p. 173)

¹⁷⁵ (Δημακόπουλος, 2001, p. 201)

¹⁷⁶ (Ανδριανάκης, 2007, pp. 29-30)

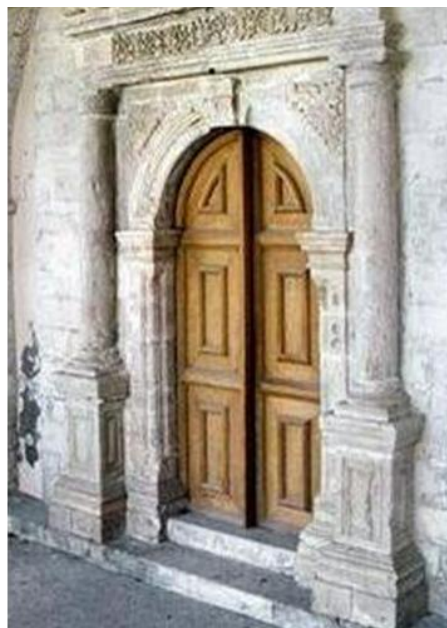
Άλλο παράδειγμα είναι το Θύρωμα της εισόδου στο Τζαμί στο Μασταμπά Ρεθύμνου, αν και είναι πιθανόν να είναι θύρωμα εκκλησίας σε δεύτερη χρήση, έχει όμως όλα εκείνα τα ρυθμολογικά στοιχεία ενός τοσκανικού θυρώματος της Βενετοκρατίας, σύμφωνα με το libro Quattro του Serlio. Και Βέβαια το Μπιχράμπ στο Τζαμί της Μεγάλης πόρτας στο Ρέθυμνο, που είναι πλαισιωμένο με κολόνες που έχουν σαν βάση, αναποδογυρισμένα κορινθιακά κιονόκρανα, ενώ μια ανάγλυφη κληματαριά, στολίζει το ημικυκλικό ανώφλι.

Στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική της περιόδου, ακόμα πιο τρανταχτό είναι το παράδειγμα της οικοδόμησης των πτερύγων της Μονής Αρκαδίου, με το κεντρικό θύρωμα της μονής, το θύρωμα της τράπεζας και την κρήνη, που κατασκευάστηκαν το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, τα οποία διατηρούν την αρχιτεκτονική και τις μορφές της ώριμης Βενετοκρατίας. Αλλά και άλλα παραδείγματα μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, όπως η Μονή Βωσάκου, Χαλέπας κ.λ.π.¹⁷⁷

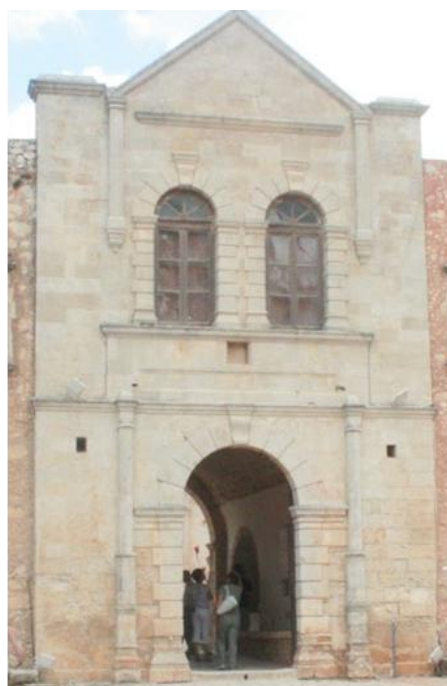
Τα παραδείγματα αυτά, μας δείχνουν εκτός των άλλων, μια αρχιτεκτονική που επιμένει σε μορφές της προηγούμενης περιόδου. Φανερώνει τη στάση των Οθωμανών κατακτητών, που δεν ενοχλούνται από την αισθητική παρουσία των βενετοκρητικών αρχιτεκτονημάτων, την αποδέχονται και τη χρησιμοποιούν. Η αρχιτεκτονική αυτή συνεχίστηκε φθίνουσα στα πλαίσια της λαϊκής τέχνης, μέχρι και τον 19^ο αιώνα, που ήρθε ο νεοκλασικισμός.

Εικόνα 32. Ρέθυμνο, Μπιχράμπ Τζαμιού Μεγάλης Πόρτας.

Εικόνα 33. Ρέθυμνο, θύρωμα εισόδου Τζαμί Μασταμπά.

Εικόνα 34, Μονή Αρκαδίου, κεντρική είσοδος Μονής

¹⁷⁷ (Ανδριανάκης, 2007, p. 30)

Σε αυτή την περίοδο ανήκει και το θύρωμα επί της Αγίας Βαρβάρας 12 στο Ρέθυμνο. Εδώ είναι πασιφανές, η έλλειψη επαρκούς κατανόησης, του ρόλου των κλασσικών αρχιτεκτονικών μελών. Χαρακτηριστικό είναι ότι αντί για κιονόκρανα, έχουν τοποθετηθεί αναποδογυρισμένες βάσεις. Πάνω από το ημικυκλικό τόξο δεξιά και αριστερά, υπάρχουν δύο ανθέμια που καταλήγουν προς τα κάτω σε ένα *alem*, χαρακτηριστικό σύμβολο της Τουρκοκρατίας.

Ένα άλλο θύρωμα βρίσκεται επί της οδού Αρκαδίου 198 στο Ρέθυμνο. Το θύρωμα αυτό προσπαθεί να διατηρήσει την ένδοξη εποχή των θυρωμάτων της Βενετοκρατίας. Όμως οι μορφές και η γενική του εικόνα προδίδει την εποχή που κατασκευάστηκε. Έχουμε μια συνολική μεγάλη μείωση της τρίτης διάστασης και της έντασης των μορφών, αλλά και μια απλοποίηση σε σημείο ολοκληρωτικού εκφυλισμού. Τα ανθέμια που γεμίζουν το τριγωνικό χώρο δεξιά και αριστερά πάνω από το ημικυκλικό ανώφλι, μας ενημερώνουν αμέσως, τον Οθωμανικό χαρακτήρα του θυρώματος με την παρουσία των *alem*. Τα υποτιθέμενα κορινθιακά κιονόκρανα των παραστάδων, φανερώνουν ότι οι μορφές της Βενετοκρατίας, ήταν πλέον της εποχής που κατασκευάστηκε, μια μακρινή ανάμνηση.

Στο θύρωμα επί της οδού Αραμπατζόγλου 61 Ρέθυμνο (πρώην Θεσσαλονίκης 61), ο τεχνίτης δεν προσπάθησε να αντιγράψει τα κορινθιακά κιονόκρανα της Βενετοκρατίας, αλλά βασιζόμενος σε αυτά δημιούργησε κιονόκρανα δικής του έμπνευσης, επιτεδόγλυφης μορφής. Επιπλέον και το κλειδί του τόξου είναι πρωτότυπο, μιμούμενο το σχήμα ενός κλειστού άνθους. Πιο ψηλά, το γείσο που στέφει όλη την σύνθεση, δεν έχει την κλασσική διάταξη, των θυρωμάτων της Βενετοκρατίας. Δυο φουρούσα εξέχουν ελάχιστα, σαν να σηκώνουν όλη την υπερκείμενη κατασκευή.

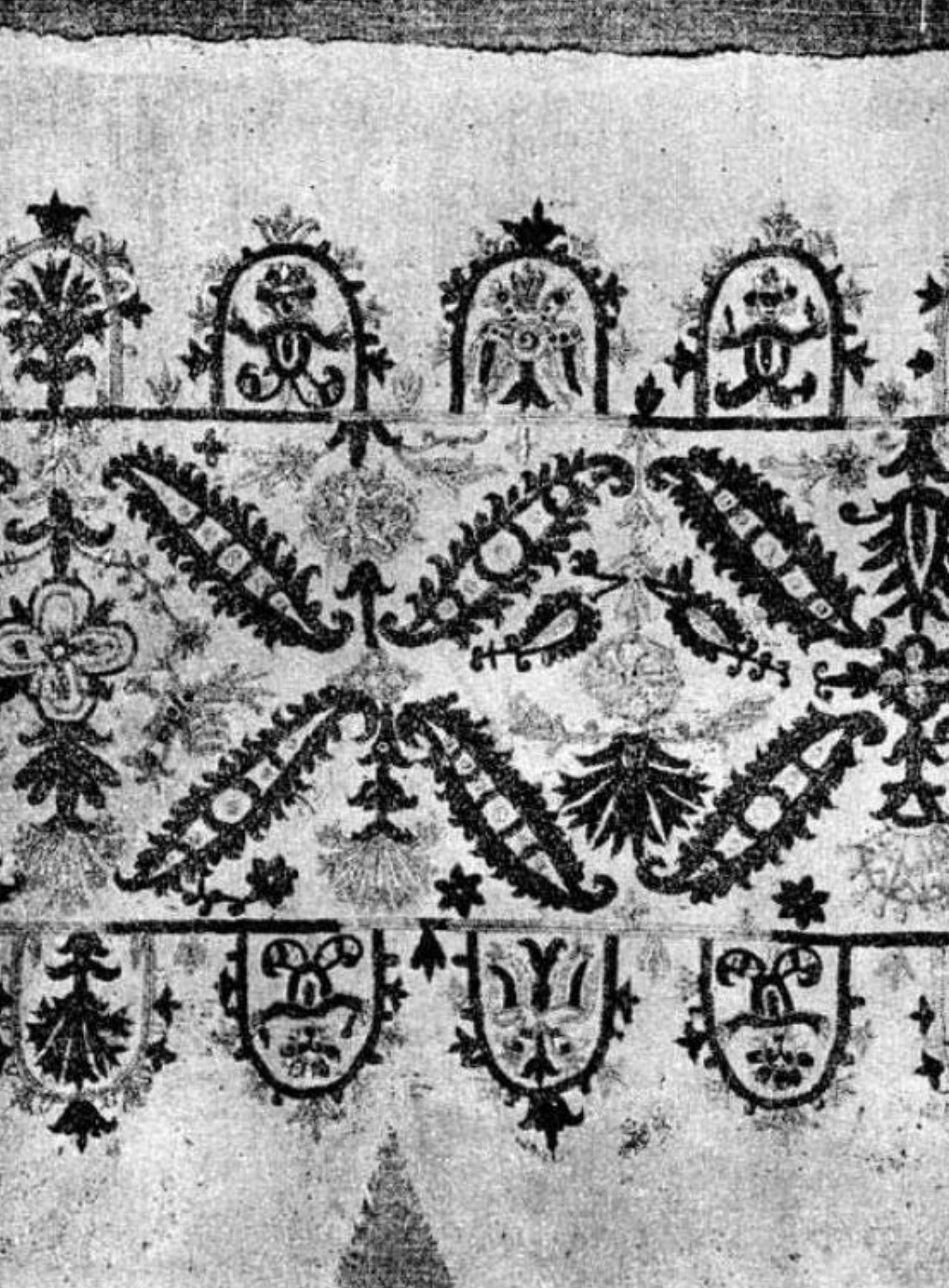
Εικόνα 35. Θύρωμα επί της Αγίας Βαρβάρας 12 Ρέθυμνο.

Εικόνα 36. Θύρωμα επί της Αγίας Βαρβάρας 12 Ρέθυμνο, λεπτομέρεια.

Εικόνα 37. Λεπτομέρεια κιονόκρανου σε θύρωμα επί της οδού Αραμπατζόγλου 61, Ρέθυμνο

Υφαντική- Κεντητική

Η τέχνη της υφαντικής, υπήρχε στην Κρήτη από τα αρχαία χρόνια, και μεταδιδόμενη από γενιά σε γενιά έφτασε μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Πολλά σχέδια που υφαίνονταν στην Κρήτη πριν τον 19^ο αιώνα, προέρχονται από Βυζαντινά πρότυπα και αυτό τεκμηριώνεται από το ότι, μερικά από αυτά έχουν διασωθεί.¹⁷⁸ Οι γυναίκες της Κρήτης ποτέ δεν σταμάτησαν να υφαίνουν. ακόμα και την περίοδο της Βενετοκρατίας, που πολυτελή υφάσματα όπως τα «καμουχά» και τα «Βελούδα» έφταναν στο νησί από Ανατολή και Δύση.¹⁷⁹ Η σημερινή μορφοποίηση του ύφους των θεμάτων της Κρητικής χειροτεχνίας, είχε αρχίσει ήδη κατά την περίοδο αυτή, όμως κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, τα θέματα που απεικονίζουν, δείχνουν να έχουν παγώσει.

Αν η Βενετοκρατία είναι η περίοδος των μεγάλων οικοδομικών έργων, η Τουρκοκρατία υπήρξε η περίοδος με την μεγαλύτερη εξέλιξη της χειροτεχνίας, ειδικά στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Με την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς, η υφαντική βρήκε πρόσφορο έδαφος στην οικονομική σταθερότητα της υπαίθρου, και ίσως είναι η τέχνη που εξελίχθηκε περισσότερο αυτή τη περίοδο.¹⁸⁰ Μετά την κατάληψη του νησιού, ένα μέρος του πληθυσμού που ασχολούνταν με το εμπόριο, το εγκατάλειψε. Ενώ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού οδηγήθηκε αναγκαστικά στα πιο ορεινά μέρη, στρεφόμενο προς τη γεωργία και τη κτηνοτροφία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ιδιαίτερα η επεξεργασία του μαλλιού και η υφαντική. Έτσι η τέχνη της υφαντικής, όπως είχε εξελιχθεί τη περίοδο της Βενετοκρατίας, συνεχίστηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αποκρυσταλλώθηκε και ωρίμασε.

Παρόμοια εξέλιξη είχε και η τέχνη της κεντητικής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα θέματα μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, που έχουμε μεγάλη ποικιλία στα θέματα και στον τρόπο σχεδίασης. Μετά όσο περνούν τα χρόνια τυποποιούνται, και μοιάζουν σαν αντίγραφα των παλαιότερων. Στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατοχής έχουμε, μια πολυχρωμία στους Κρητικούς ποδόγυρους,

¹⁷⁸ (Χαρβαλιάς & Αντωνοπούλου, 1986)

¹⁷⁹ Δετοράκης Θ. 2013, εισήγηση στο Παν/μιο των ορέων

¹⁸⁰ (Σκουτέλης & Φλάβιο, 2014, p. 39)

τάση που συμβαδίζει με το απόγειο της τέχνης αυτής στην Κρήτη. Λίγο αργότερα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα γίνονται μονόχρωμοι, μέχρι που σταδιακά εξαφανίζονται. Την εποχή αυτή, ξένοι συλλέκτες ανακάλυψαν τον πλούτο της Κρητικής χειροτεχνίας και σήμερα τα πιο πολλά από αυτά τα παλιά κεντήματα κοσμούν μουσεία, και ιδιωτικές συλλογές ανά τον κόσμο.¹⁸¹

Εικόνα 39

Τα «Κουμπελίδικα» είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία κλινოსκεπασμάτων «κιλίμια», αποκλειστικά της κεντρικής Κρήτης. Η ονομασία τους προέρχεται από το κύριο διακοσμητικό τους θέμα, «Κουμπές», που σημαίνει «υπερυψωμένος θόλος στην Τουρκική γλώσσα. Η προέλευση του θέματος αυτού μας οδηγεί στα Mihrab, μοτίβα που υπάρχουν στα «κιλίμια προσευχής» των Μουσουλμάνων, της Περσίας και της Μικράς Ασίας. Αξιοσημείωτο είναι να πούμε ότι οι κουμπέδες στα κρητικά κιλίμια είναι τοποθετημένοι συχνότατα αντικριστά, ενώ στα μουσουλμανικά είναι πάντα προς μια κατεύθυνση. (Χαρβαλιάς & Αντωνοπούλου, 1986)

Ένα παράδειγμα των επιρροών που δέχθηκε το νησί όλους αυτούς τους αιώνες είναι το κέντημα που βρίσκεται στο Μουσείο υφαντών της Ουάσιγκτον, του 17^{ου} ή 18^{ου} αιώνα. Τα άνθη του σχεδίου είναι χαρακτηριστικά των υφαντών της ανατολής. Η οργάνωση του σχεδίου θυμίζουν τα Ιταλικά σχέδια κορδόνια του 16^{ου} αιώνα, οι σειρήνες είναι Βενετικής ή αιγαιοπελαγίτικης προέλευσης, ενώ ο δικέφαλος αετός είναι φυσικά Βυζαντινός. (Louisa Bellinger, Κρητικά υφαντά της συλλογής του Μουσείου Υφαντών της Ουάσιγκτον)

¹⁸¹ (Τσουρινάκη, 2007)

Εικόνα 40

Κρητική Πατανία, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Υφαντές Πατανίες της Κρήτης . Η πατανία αυτή ανήκει στην Ιερά Μητρόπολη Κισάμου και Σελίνου.

Εικόνα 41

Λεπτομέρεια Κρητική Πατανίας,
Ιερά Μητρόπολη Κισάμου και
Σελίνου, Καστέλι

Εικόνα 42

Θύρωμα επί της οδού Αρκαδίου 50

Οι ιστορημένες πατανίες της Κρήτης, συγκαταλέγονται στα ωραιότερα διάκοσμα έργα της ελληνικής υφαντικής, με τις ενυφασμένες αφηγηματικές παραστάσεις. *(Καθημερινή, η άνθηση της λαϊκής τέχνης)*. Ένα έξοχο παράδειγμα είναι η πατανία, που ανήκει στην Ιερά Μητρόπολη Κισάμου και Σελίνου. Σε ένα κόκκινο κάμπο, χωρισμένο σε ζώνες, με φυτικές διακοσμήσεις, με λουλούδια και πουλιά. Υπάρχει ένα αρχιτεκτονικό θέμα, που απεικονίζονται υποτιθέμενες κορινθιακές κολώνες που υποβαστάζουν τόξα, ενώ γενικά η παράσταση είναι ανάμνηση των σαρκοφάγων της sidamara. Οι μορφές αυτές θυμίζουν τις παραστάδες των βενετσιάνικων θυρωμάτων του νησιού, που στο μέσο του ύψους της, έχουν μια κυκλική ροζέτα, ένα παλιό γνώριμο στοιχείο της Βενετσιάνικης αρχιτεκτονικής. Πάνω στα κιονόκρανα και στα τόξα υπάρχει φυτική διακόσμηση, ενώ ανάμεσα στις κολώνες είναι βάζα ή γλάστρες με λουλούδια.¹⁸²

Οι φυτικές αυτές διακοσμήσεις με το θέμα του ανθοδοχείου ή της γλάστρας με λουλούδια, ή της κληματαριάς, υπάρχουν γενικότερα και στην αναγεννησιακή αρχιτεκτονική.¹⁸³ Στις κατοικίες των πόλεων του νησιού, εμφανίζονται αυτά τα φυτικά διακοσμητικά στοιχεία, που όμως προέρχονται πιθανότατα από το ντόπιο λαϊκό θεματολόγιο των κρητικών κεντημάτων και της ξυλογλυπτικής.¹⁸⁴

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι τα χρώματα, σχήματα και οι διάφοροι συνδυασμοί που συναντούμε στη χειροτεχνία της Κρήτης, είναι μεταγραφή από το ένα ή το άλλο λεξιλόγιο μιας ολοκληρωμένης λόγιας έκφρασης. Ο λαϊκός τεχνίτης σιγά-σιγά τα αφομοίωσε, και τα έκανε πιο προσιτά στην κουλτούρα των πολλών, σε εκείνο το επίπεδο που εκφράζεται ο λαός. Απομονωμένα όμως από το αρχικό τους λεξιλόγιο και διαθέσιμα για πολλές χρήσεις.¹⁸⁵

¹⁸² (Σταθάκη-Κούμαρη, et al., n.d.)

¹⁸³ (Δημακόπουλος, 2001, p. 168)

¹⁸⁴ (Δημακόπουλος, 2001, p. 254)

¹⁸⁵ (Σκουτέλης & Φλάβιο, 2014, p. 39)

Λεπτομέρεια θυρώματος, επί της οδού Πάνου Κορωναίου 12 Ρέθυμνο

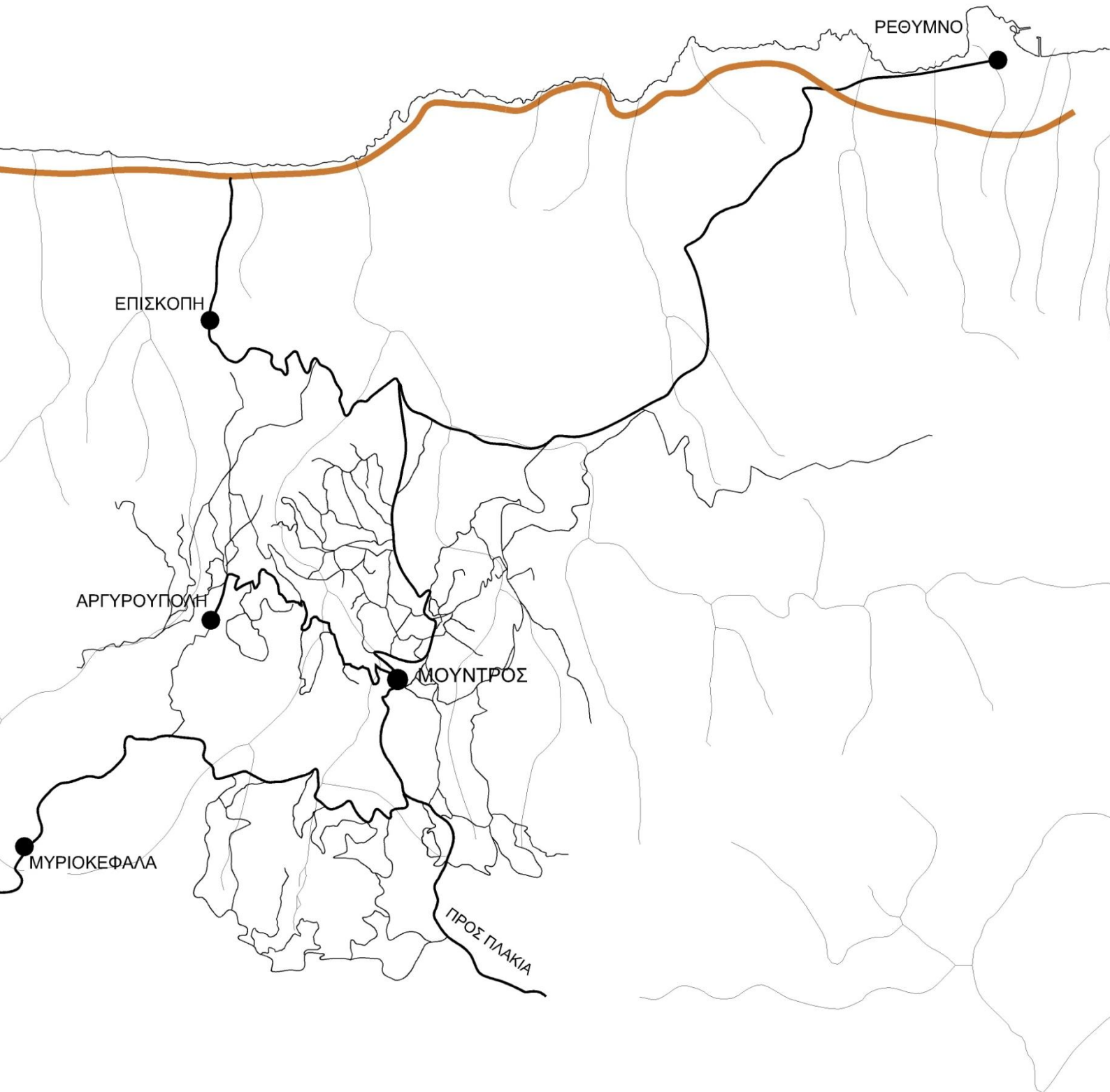

Κρητική πατανία, Τοπόλια Κισάμου, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Υφαντές Πατανίες της Κρήτης

Ποδόγυρος 17^{ος} αιώνας, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ανώματοι Αμαρίου Ρεθύμνης, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Κρητικό κέντημα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΜΟΥΝΤΡΟΣ

Το Μούντρος . Τοπογραφικά, Ιστορικά και δημογραφικά στοιχεία.

Το χωριό Μούντρος βρίσκεται νότιο-δυτικά της πόλης του Ρεθύμνου, σε μια ορεινή περιοχή, γεμάτη φαράγγια και απόκρημνους βράχους. Η θέση του οικισμού ήταν σημαντική από παλιά, πάνω στο δρόμο που συνέδεε το Ρέθυμνο με την νοτιοδυτικό τμήμα της Περιφερειακής Ενότητας, αλλά και το Κρητικό με το Λυβικό πέλαγος. Σε ευθεία απόσταση τριών χιλιομέτρων δυτικά, βρισκόταν η Αρχαία πόλη της Κρήτης Λάππα, στη θέση του σημερινού οικισμού Αργυρούπολη. Στην επικράτεια της ήταν και η περιοχή του οικισμού Μούντρος.¹⁸⁶ Η αρχαία Λάππα ή και Λάμπη ήταν μια από τις σπουδαιότερες αρχαίες πόλεις της δυτικής Κρήτης, πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής . Η περίοδος ακμής της ήταν την Ρωμαϊκή εποχή, ενώ κατά την 1^η Βυζαντινή (330 έως 824μ.Χ) περίοδο διατέλεσε έδρα Επισκόπου.¹⁸⁷ Στην Βενετοκρατία πρέπει να ήταν σημαντικό κέντρο, με πολλά Βενετσιάνικα κτίσματα, τμήματα των οποίων είχε καταγράψει ο G. Gerola στην αρχή του 20^{ου} αιώνα.¹⁸⁸

Κατά την 2η Βυζαντινή περίοδο η ευρύτερη περιοχή του οικισμού Μούντρος άνηκε στην Τούρμα Καλαμώνος. Σχετικά με τη θέση της τούρμας αυτής, τα πράγματα δεν είναι απολύτως ξεκάθαρα. Μπορούμε ωστόσο να τοποθετήσουμε την τούρμα Καλαμώνος, στο δυτικό τμήμα της σημερινής επαρχίας Ρεθύμνης.¹⁸⁹ Αξιοσημείωτο είναι ότι σε έγγραφο του 1376 αναφέρεται το όμορο χωριό Άγιος Γεώργιος στη τούρμα Καλαμώνος.¹⁹⁰ Είναι γεγονός ότι η ευρύτερη περιοχή του οικισμού Μούντρος (η νοτιοανατολική περιοχή της Αρχαίας Λάππας), αναπτύχθηκε ιδιαίτερα, από την εποχή της Βενετοκρατίας (1210μ.χ.) και μετά . Αυτό το φανερώνουν τα επιβλητικά βενετσιάνικα κτίσματα που βρίσκονται στους γύρω οικισμούς, αλλά και οι ίδιες οι ονομασίες των οικισμών αυτών, Ρούστικα, Σαϊτούρες, Βελονάδο, Βιλλανδρέδο. Κατά την περίοδο αυτή το Μούντρος, υπαγόταν διοικητικά στην Καστελιάννα του Ρεθύμνου και ήταν φέουδο της οικογένειας Barozzi¹⁹¹ .

Ο οικισμός Μούντρος αναφέρεται στην απογραφή του Francesco Barozzi (1577) και του Καστροφύλακα (1583) και επίσης στην αναφορά του Francesco Basilicata στα 1630 προς την Βενετία. Μετά την οθωμανική κατάκτηση, στο κατάστιχο κεφαλικού φόρου επαρχίας Ρεθύμνου το 1659 το χωριό Μούντρος

¹⁸⁶ Φαράκλας Ν, Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης, Ρέθυμνο, 1998

¹⁸⁷ (Αντουράκης, 1977, pp. 23-24)

¹⁸⁸ (Σπανάκης, n.d., p. 75)

¹⁸⁹ (Γάσπαρης, 2001)

¹⁹⁰ (Τσουγκαράκης, 1998)

¹⁹¹ Γ. Αντουράκης , «Αι Μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων Κρήτης μετά των παρεκκλησιών αυτών» , Αθήνα 1977, σελ 112.

αναφέρεται με 67 οικίες.¹⁹² Ενώ για τον Κεφαλικό φόρο των ετών 1651,1652,1659, και 1666, οι κάτοικοι πληρώνουν 58 χαράτσια.¹⁹³

Στην απογραφή του 1670 έχουμε μια ιδέα της οικονομικής κατάστασης, του χωριού, την επαύριο της οθωμανικής κατάκτησης. Στον επισυναπτόμενο πίνακα από το βιβλίο «Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου Tapu-Tahrir 822», το χωριό Μούντρος μαζί με τον όμορο οικισμό Βελονάδο, έχει 98 ιδιοκτήτες γης, 322 καλλιεργήσιμα χωράφια, 2341 ελαιόδεντρα, 92 αμπέλια και 4 κήπους.

Η επόμενη και τελευταία γνωστή επίσημη απογραφή της Οθωμανικής διοικήσεως το έτος 1881, αναφέρει

Πίνακας

Ι. Ναχιγιές Ρεθύμνου

Νο	Χωριά	Τιμάρια	Ιδιοκτήτες	Χωράφια (ταρσίπια)	Αιόθεντρα	Αμπέλια (ταρσίπια)	Κήποι (ταρσίπια)	Περσβόλια (ταρσίπια)	Ακαλλιεργήτες γαίες	Φόρος (άσπρα)
1	Ρέθυμνο	Vakf Ibrahim Sultan	136	1.285,5	456	0,5	66			40.173
2	Ρούστικα	HH	106	518	5.361	96,5	3	2		39.333
3	Καλονόγης (μτζ.)	HH	8	105	962	4,5	1		12	6.415
4	Ζουρίδι (μτζ.)	HH	21	234,5	678	16			35	10.059
5	Αρτός (μτζ.)	HH	16	85	270	6,5			20	3.930
6	Αγ. Γεώργιος		14	254	1.204	16		0,5		11.697
7	Μούντρος + Βελονάδο (μτζ.)		98	322	2.341	92	4		10	23.181
8	Χριστοχώρι (μτζ.)		12	72	385	6,5			10	3.855
9	Καροτή		74	216	1.581	100	4,5		15	20.763
10	Αστέρι		41	171	721	130				19.518
11	Παγκαλοχώρι		59	487,5	1.333	60,5	5,5		26	23.211
12	Χαμιαλέρι		47	222,5	1.095	60,5	1,5			15.120
13	Επισκοπή	Midiva	106	845,5	7.556	155,5	1,5		25	62.631
14	Κλαμπανιανά (μτζ.) + Karavayana (?)	HH	1	215	445					6.720
15	Γιαννούδι	HH	73	609,5	4.872	140,5				48.816
16	Αγ. Κωνσταντίνος		71	380	3.006	70,5			70	26.448
17	Προσές	Vakf Hüseyin Pasa	129	397,5	3.435	175	29	1,5	50	42.240
18	Κυράννα	HH	70	444,5	5.023	77			50	43.027
19	Αδέλε + Λαμπιαδιανά (μτζ.)		59	448,5	1.103	58				19.179
20	Πίκρης		60	274,5	1.764	96,5	2,5	2		25.038
21	Αγ. Μάρκος		37	356	1.317	5,5	6,5	13,5	30	17.848
22	Ξερό Χωριό	HH	77	333	3.724	3	3,5	3,5	50	27.857
23	Ρουσσετί		97	320,5	3.703	133	4	1	80	38.919
24	Αργυρούπολη		84	609	2.487	95	3,5			32.616
25	Lapse (?) (μτζ.)	HH	6	4,5		9,5				1.275
26	Μπαλπιανά (μτζ.)	HH	2	1	18				15	264
27	Κάστανο (μτζ.)		2	7		4,5				750
28	Κάρη (μτζ.)		2	10		8				1.260
29	Κάτω Πόρος (μτζ.)		16	31	165	4				1.905

Εικόνα 43

το Μούντρος με 346 κατοίκους. Στην απογραφή του 1900 που πραγματοποιήθηκε από την Κρητική Πολιτεία, το Μούντρος έχει 376 κατοίκους, ενώ οι επόμενες απογραφές διενεργήθηκαν από το Ελληνικό Κράτος.

Πληθυσμός οικισμού Μούντρος από το 1881 έως το 2011¹⁹⁴

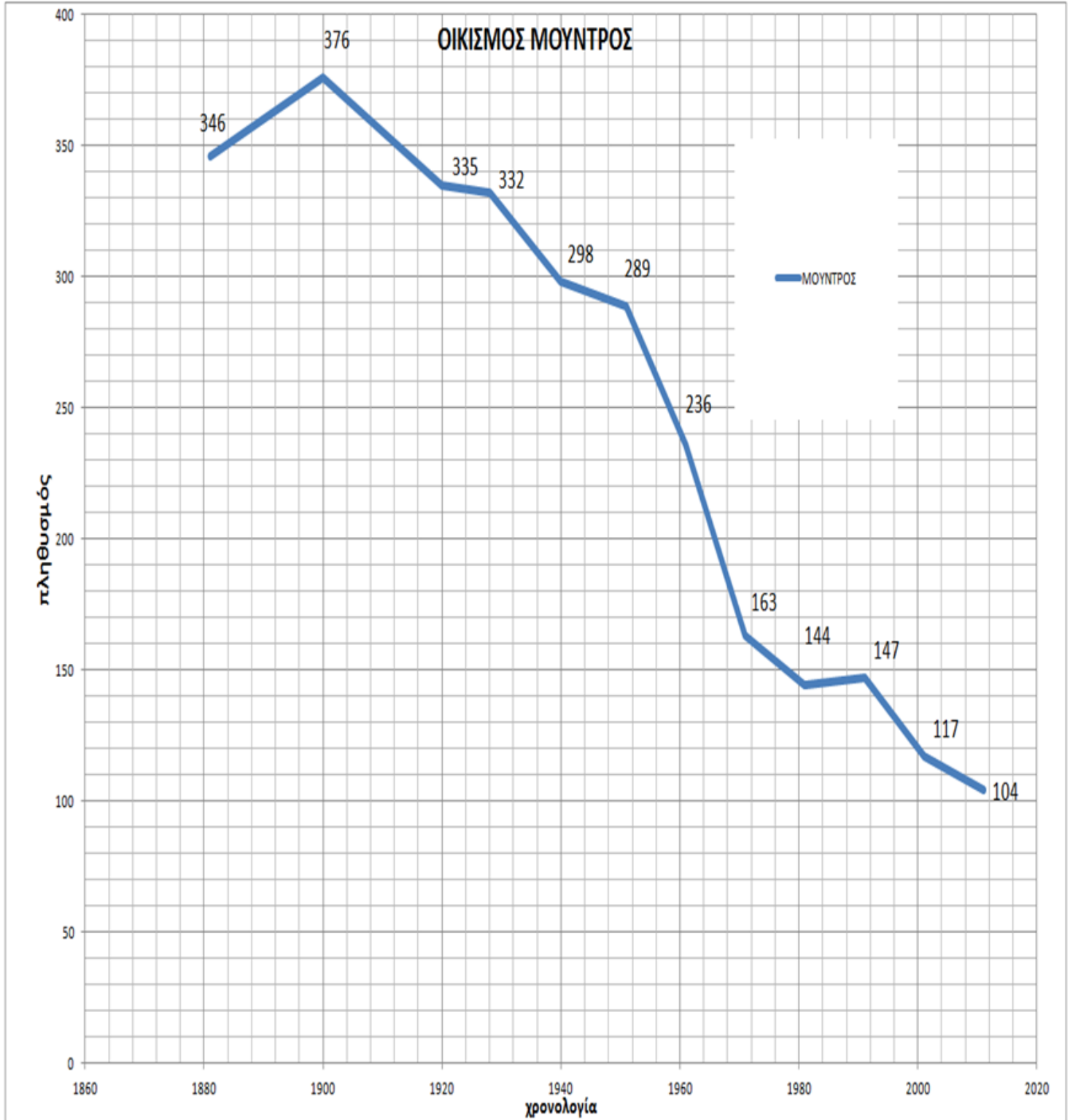
¹⁹² (Σταυρινίδης, 1970)

¹⁹³ (Μπαλτά & Oguz, 2007, p. 84)

¹⁹⁴ Πηγή: Οι απογραφή του 1881 & 1900/ Εφημερίδα Πατρίς, περιοδικό Κρήτης ανθρωπογεωγραφία Ιαν. 2008. οι υπόλοιπες πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

1881	1900	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2011
346	376	335	332	298	289	236	163	144	147	117	104

Διάγραμμα πληθυσμιακής μεταβολής οικισμού Μούντρος

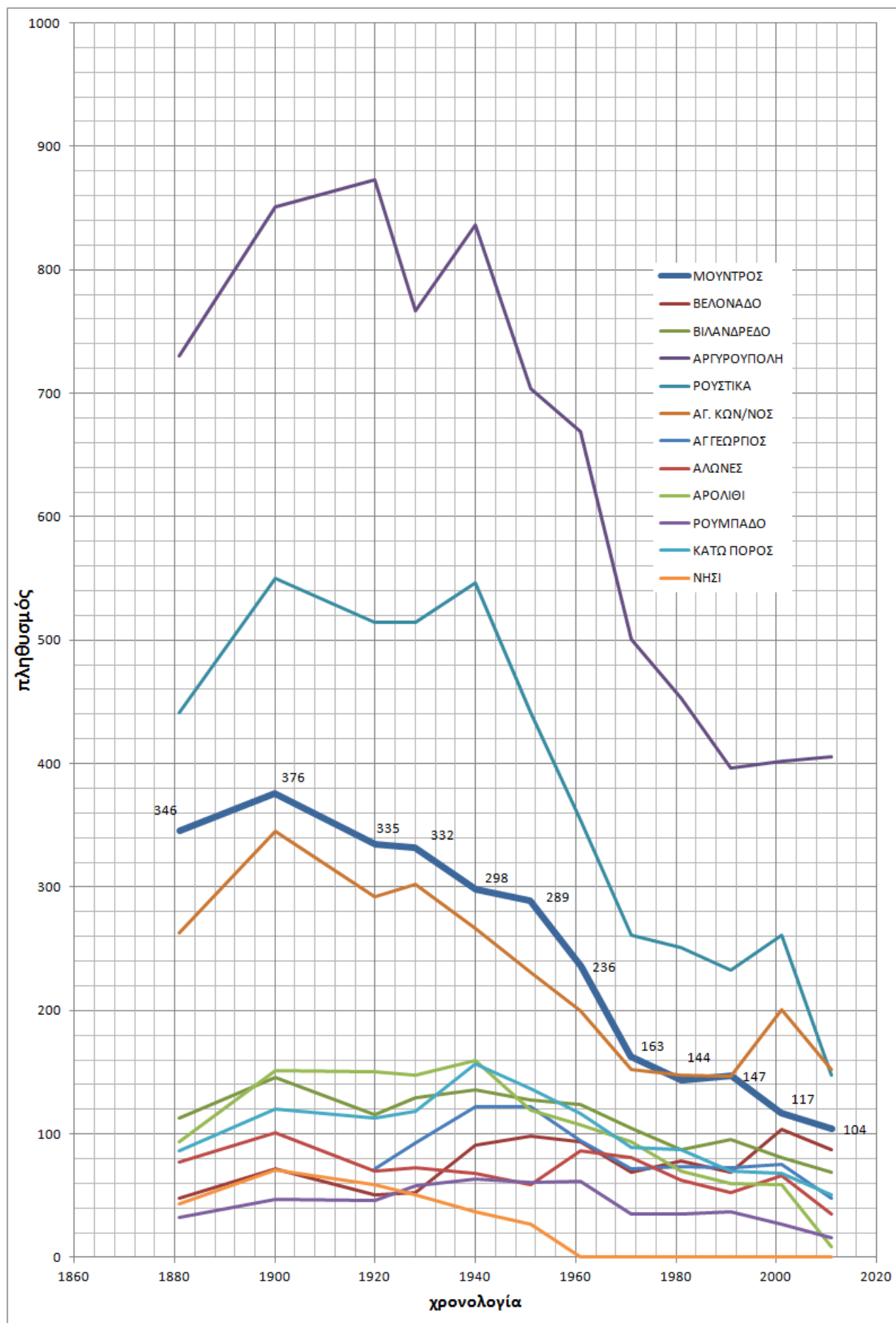

Απογραφή οικισμού Μούντρος και οικισμών της γύρω περιοχής 1881-2011

	ΜΟΥΝΤΡΟΣ	ΒΕΛΟΝΑΔΟ	ΒΙΛΑΝΔΡΕΔΟ	ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΗ	ΡΟΥΣΤΙΚΑ	ΑΓ. ΚΩΝ/ΝΟΣ	ΑΓ ΓΕΩΡΓΙΟΣ	ΑΛΩΝΕΣ	ΑΡΟΛΙΘΙ	ΡΟΥΜΠΑΔΟ	ΚΑΤΩ ΠΟΡΟΣ	ΝΗΣΙ
1881*	346	48	113	730	441	263	89	77	94	32	86	43
1900*	376	72	146	851	550	345		101	151	47	120	71
1920	335	51	116	873	514	292	72	70	150	46	113	59
1928	332	53	129	767	514	302	93	73	148	58	118	51
1940	298	91	136	836	546	267	122	68	160	64	157	37
1951	289	98	128	704	441	231	122	59	119	61	137	27
1961	236	94	124	669	354	200	95	86	107	62	117	0
1971	163	69	105	501	261	152	72	81	94	35	89	0
1981	144	78	87	453	251	148	74	63	70	35	87	0
1991	147	69	96	396	233	147	73	53	60	37	70	0
2001	117	104	81	402	261	201	75	66	59	27	68	0
2011	104	87	69	406	148	152	48	35	9	16	51	0

πηγή : Εθνική Στατιστική Αρχή

Διάγραμμα πληθυσμιακής μεταβολής οικισμού Μούντρος και όμορων οικισμών

Εξέλιξη οικισμού στο χρόνο

Στην περιοχή του οικισμού «Πάνω Βρύση», υπάρχει ένα μικρό πλατώμα του στενού δρόμου που περιβάλλει, σε αυτή την πλευρά τον οικισμό. Στην ανατολική πλευρά του πλατώματος αυτού υπάρχει μια βρύση με εντοιχισμένη οθωμανική επιγραφή, ενώ έναντι υπάρχει κτίριο με Βενετσιάνικο πυλώνα του 1611. Νότια αυτού του κτιρίου υπάρχει Βενετσιάνικη έπαυλη κηρυγμένη από το υπουργείο Πολιτισμού. Ακόμα νοτιότερα σε απόσταση 30μ υπάρχει διαβατικό με οξυκόρυφο Βενετσιάνικο θόλο. Επομένως στην περιοχή αυτή του οικισμού, υπάρχουν τα πιο πολλά συγκεντρωμένα κτίσματα της εποχής της Ενετοκρατίας που υπάρχουν μέχρι σήμερα.

Μια άλλη περιοχή που είναι συγκεντρωμένα πολλά παλιά κτίρια είναι η κάτω πλατεία με το δίδυμο ναό της Θεοτόκου και του Αγίου Νικολάου και ίσως το παλαιότερο χρονολογημένο κτίριο στο Μούντρος ο Ναός των Αγίων Αναργύρων με τα υπολείμματα Βυζαντινών τοιχογραφιών.

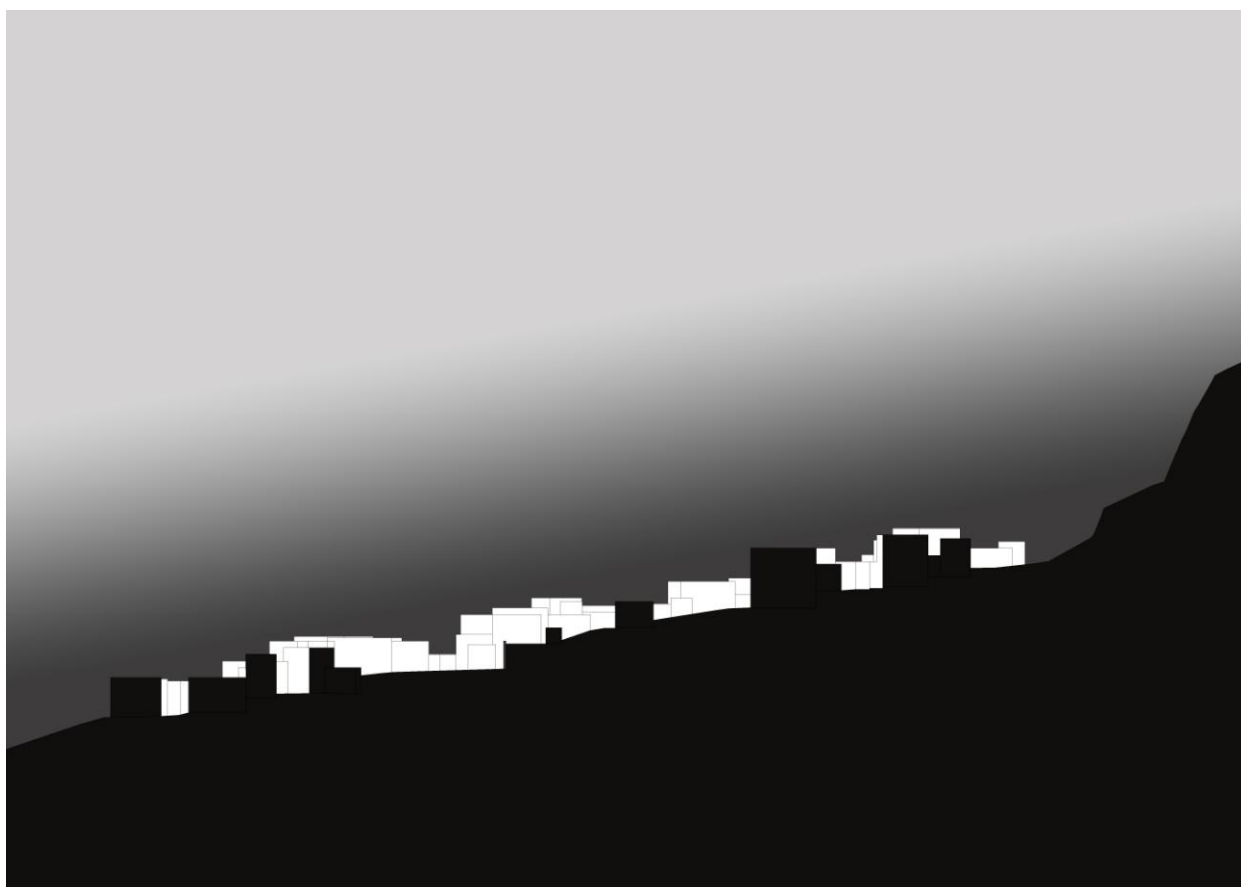

Χρονολογική κατάταξη κτιρίων οικισμού Μούντρος

Η δομή του οικισμού

Η συγκρότηση του οικισμού όπως αυτός επιβιώνει σήμερα, συνετέλεσαν πολλοί παράγοντες, με το έντονο ανάγλυφο του εδάφους να αποτελεί τον κυριότερο. Η σποραδική διάταξη κτισμάτων πριν την εποχή της Τουρκοκρατίας δείχνει την σταδιακή ανάπτυξη πολλών πυρήνων με βασικότερο κέντρο την «Πάνω Βρύση». Η πυκνή και συνεχής δόμηση ανά «γειτονιές» σταδιακά, είχε ως αποτέλεσμα τα περιγράμματα τόσο των όψεων όσο και των κατόψεων να είναι δυσδιάκριτα, και να καθιστούν δυσχερή την διάκριση κάθε κατοικίας που περιλαμβάνεται στο συγκρότημα. Αναπόσπαστο κομμάτι του δημόσιου χώρου του οικισμού αποτελεί το δίκτυο των δρόμων.

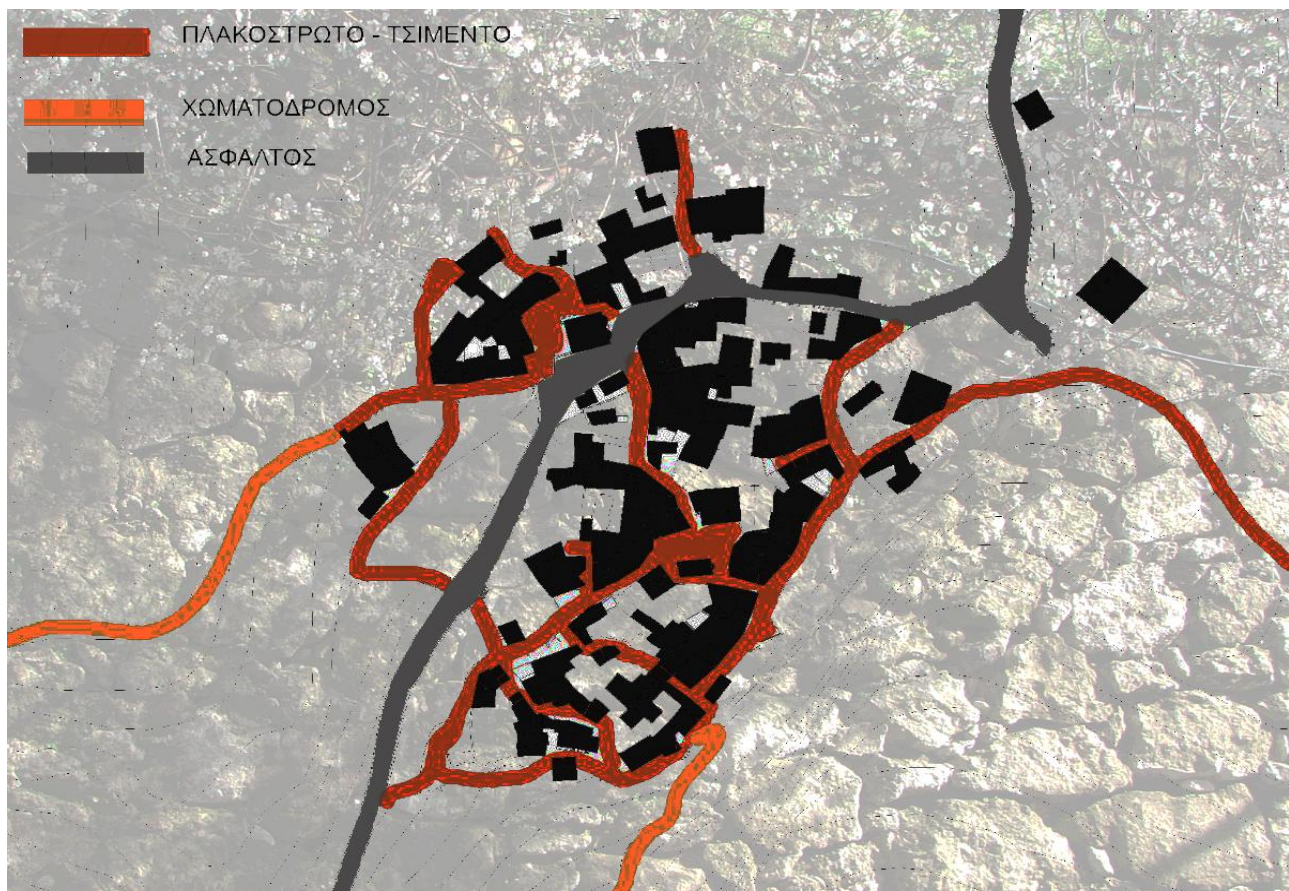
Τομή οικισμού Μούντρος

Η σχέση του οικισμού με το φυσικό περιβάλλον είναι αρμονική και αυτό προκύπτει από την πολεοδομική του σύνθεση, η οποία ακολουθεί το ανάγλυφο του εδάφους. Χαρακτηριστικό αυτής της ανάπτυξης, είναι τα μικρού πλάτους δρομάκια, που διασχίζουν το εσωτερικό του οικισμού. Αυτά κυρίως δημιουργήθηκαν παράλληλα με τις οριζόντιες υψομετρικές καμπύλες του εδάφους, δίδοντας έτσι σχετική ευχέρεια κίνησης και δυνατότητα ελεύθερης θέας από τις κατοικίες. Παράλληλα, η «άρρηκτη» σχέση των κτιρίων με το φυσικό περιβάλλον προκύπτει και από τον τρόπο δόμησης. Το

κύριο δομικό υλικό που χρησιμοποιείται είναι η πέτρα, από τα τοπικά λατομεία «υποβάλλοντας» έτσι τα κτίσματα σε ένα συνεχή διάλογο με το βραχώδες τοπίο

Δημόσιος χώρος

Δρόμοι χάραξη και μορφή

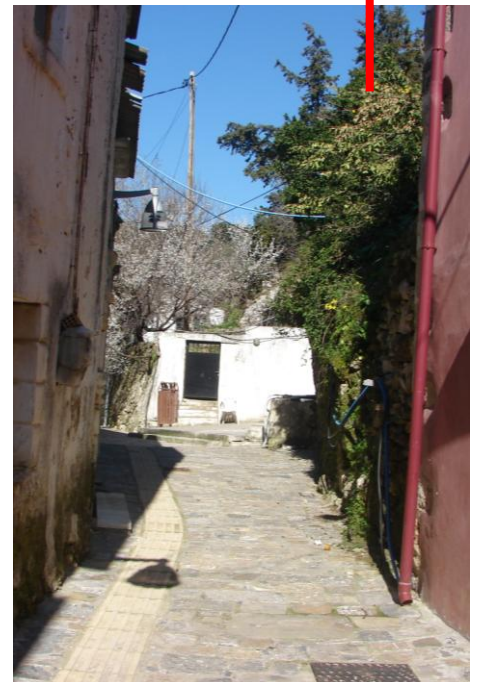
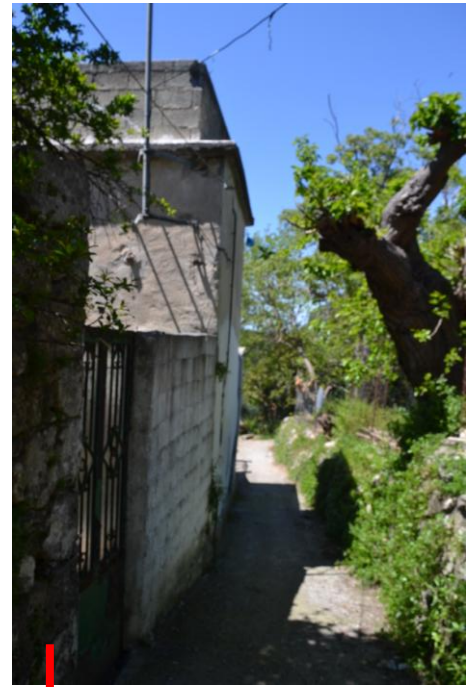

Το οδικό δίκτυο του οικισμού Μούντρος

Το οδικό δίκτυο του οικισμού έχει δημιουργηθεί οργανικά, και προσδευτικά με την εξέλιξη του οικισμού. Διαιρεί σε υποπεριοχές τον οικισμό, και ταυτόχρονα ενώνει τις «γειτονιές» του. Η κύρια οδική αρτηρία τέμνει τον οικισμό στο «Κάτω χώρο». Προς τα βόρεια οδηγεί στον όμορο οικισμό Ρούστικα και στην συνέχεια στο Ρέθυμνο, ενώ προς τα νότια οδηγεί προς Πλακιά.

Δημόσιος Χώρος - Δρόμοι και πλατώματα

Το πλάτωμα, αυτό είναι ο πυρήνας του τμήματος του οικισμού «Πάνω Χώρι», περιλαμβάνει τον ναό του Αγίου Κων/νου, ενώ περιστοιχίζεται από κατοικίες, ένα καφενείο και ένα μπακάλικο.

Το πλάτωμα, αυτό είναι ο πυρήνας του τμήματος του οικισμού «Κάτω Χώρι», περιλαμβάνει τον δίδυμο ναό Αγίου Νικολάου – Θεοτόκου και το ναό των Αγίων Αναργύρων, ενώ περιστοιχίζεται από κατοικίες, και ένα καφενείο. Στο μέσο του πλατώματος διέρχεται η κεντρική αρτηρία που ενώνει τους γύρω οικισμούς.

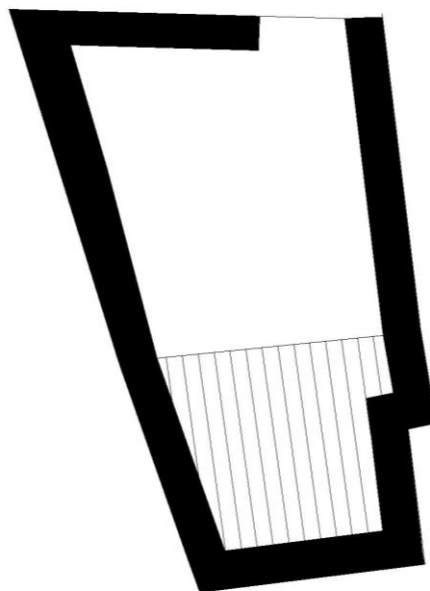
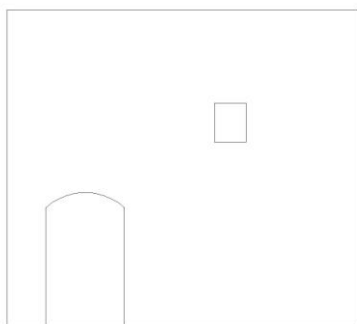

Η κατοικία στο Μούντρος

Ι) Τυπολογία (κατόψεις λειτουργία)

Οι επικρατέστερες αρχιτεκτονικές λύσεις των σπιτιών στον οικισμό Μούντρος, ακολουθούν, τη δομή το σχήμα και τη διάταξη της κάτοψης των ορεινών οικισμών της Κρήτης. Οι κατόψεις αρθρώνονται χωρίς περίπλοκες και πρωτότυπες λύσεις, με κύριο στόχο να καλύψουν τις λειτουργικές ανάγκες των κατοίκων. Στο οικισμό υπάρχουν οι βασικοί τύποι στενομέτωπο μονόχωρο μακρινάρι, και πλατυμέτωπο μακρινάρι με τις παραλλαγές και τα σύνθετα που προκύπτουν από αυτούς¹⁹⁵. Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων, με την έντονη αγροτική και κτηνοτροφική δραστηριότητα, αποτυπώνεται στην διάταξη και μικτή ως επί το πλείστον, χρήση των χώρων, αλλά και την άμεση σχέση της διαβίωσης των ανθρώπων με τους χώρους διαμονής των ζώων.¹⁹⁶

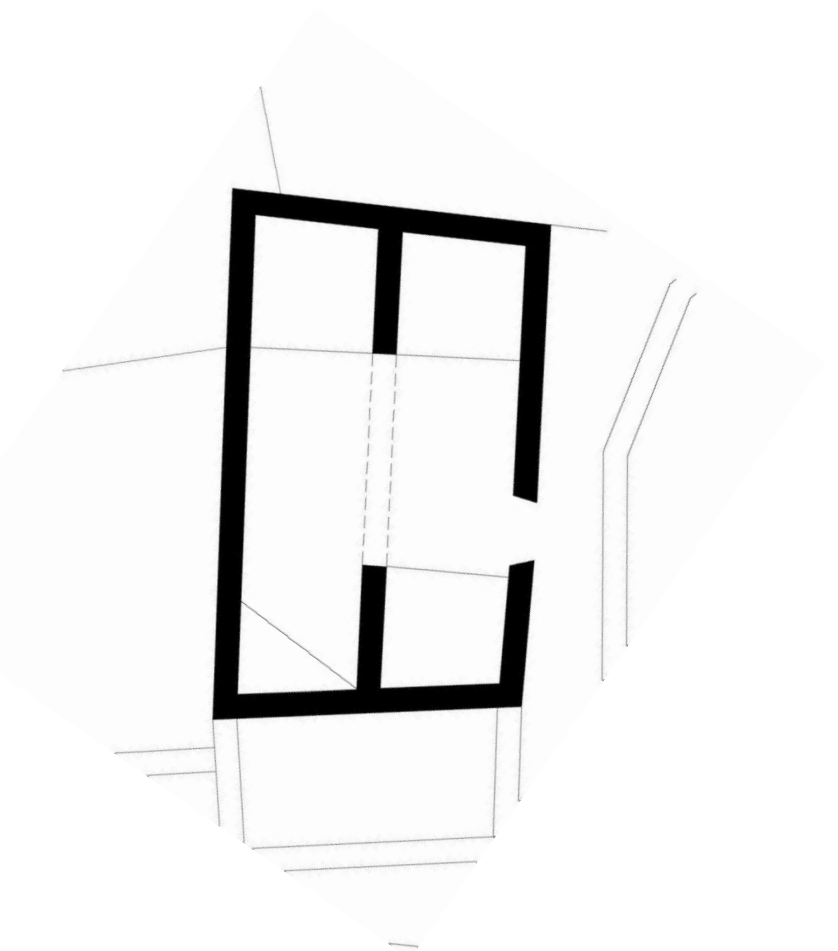
α) Στον τύπο του μονόχωρου σπιτιού χωρίς βοηθητικούς χώρους, εντάσσονται ελάχιστα κτίσματα, στο Μούντρος επειδή αυτός ο τύπος είναι πολύ παλαιότερων περιόδων.

Οικισμός Μούντρος, Μονόχωρο
στενομέτωπο μακρινάρι

¹⁹⁵ «Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο», Ίδρυμα Π. και Ε. Μιχελή, Αθήνα 2008.

¹⁹⁶ Μέγας «Η ελληνική οικία. Ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέση προς την οικονομία των λαών της Βαλκανικής», Αθήνα 1949

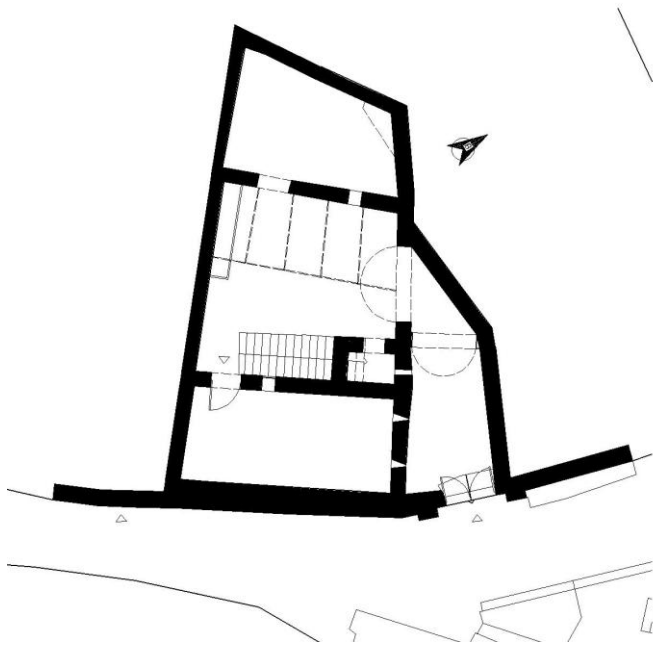

Οικισμός Μούντρος, Πλατυμέτωπο
καμαρόσπιτο

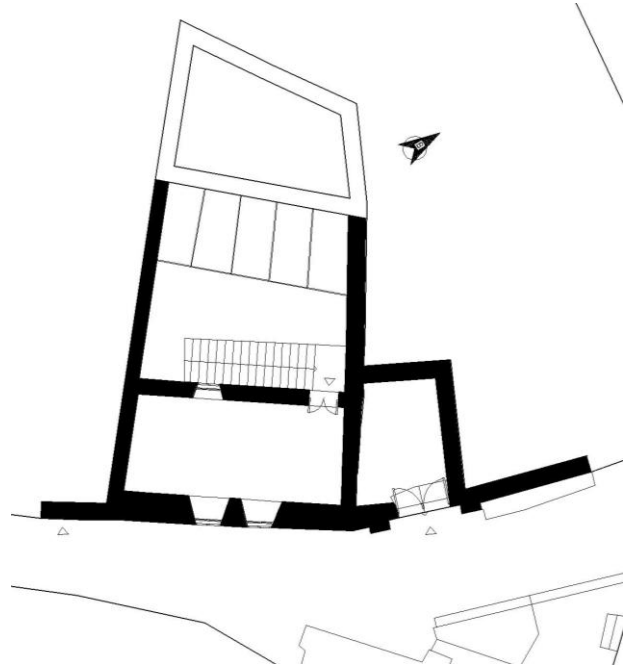
β) Ο πιο διαδεδομένος τύπος σπιτιού στο Μούντρος, είναι το πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο. Η καμάρα η οποία διατάσσεται συμμετρικά στο εσωτερικού του σπιτιού, χωρίζει την κάτοψη σε δύο χώρους και διαμορφώνονται τέσσερις ορθογωνικές κόγχες. Στην μία από αυτές υπάρχει συνήθως το τζάκι, σε μια άλλη το πατητήρι, ενώ οι άλλες δύο είναι αποθηκευτικοί χώροι. Πάνω από αυτούς και το πατητήρι σε ξύλινο σανίδωμα είναι οι χώροι ύπνου.

γ) Εκτός όμως από τις απλές παραδοσιακές κατοικίες που παρουσιάζονται και στους άλλους ορεινούς οικισμούς της Κρήτης, στον οικισμό Μούντρος απαντιούνται και βενετσιάνικες επαύλεις. Αυτές ανεγέρθηκαν από Βενετούς άρχοντες, για να έχουν εκτός από την κύρια κατοικία στη πόλη και μια δεύτερη κατοικία στα φέουδα που όριζαν. Η κατοικία αυτή έχει τις βασικές αρχές που διέπουν τα βενετσιάνικα μέγαρα. Στον όροφο υπάρχει η μεγάλη ορθογώνια αίθουσα του "πορτέγου" ή Salone Grande, όπου ήταν κύριοι χώροι της κατοικίας. Αυτή φωτίζεται ως επί το πλείστον, από δύο ανοίγματα

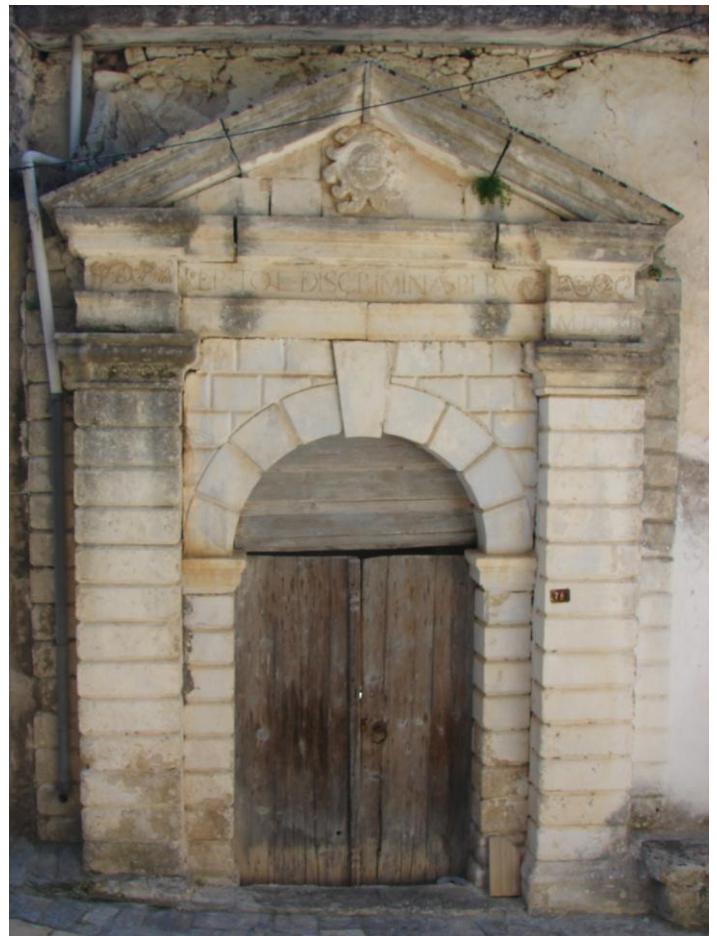
συγκεντρωμένα στο μέσο της πρόσοψης. Στο ισόγειο ήταν οι δευτερεύουσες χρήσεις και η διαμονή του βοηθητικού προσωπικού (φαμέγοι), με μια μικρή αυλή.¹⁹⁷

Κάτοψη Ισογείου

Κάτοψη ορόφου

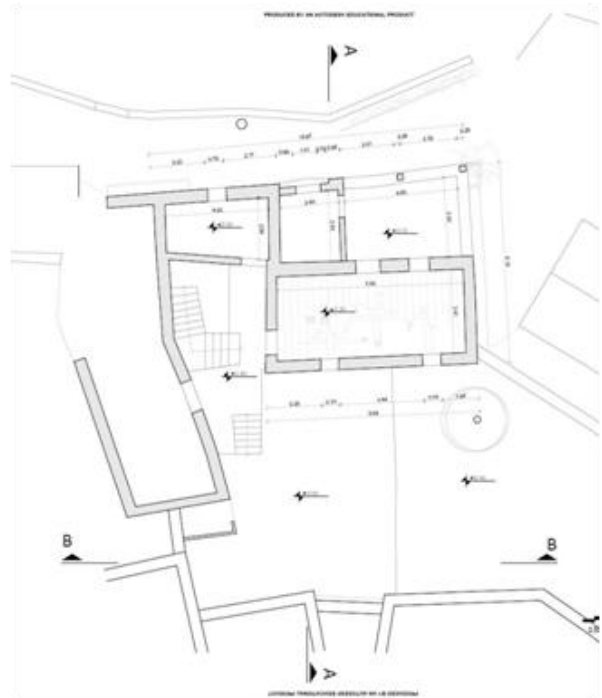

¹⁹⁷ Ιορδανης Δημακόπουλος «Τα σπίτια του Ρεθύμνου» ΥΠ.ΠΟ. , Αθήνα 2001

Κατοικία Χαλκιοδομανώλη, με ελαιοτριβείο στο ισόγειο

Κάτοψη ισογείου

Κάτοψη ορόφου

Σχέδια κατοικίας Χαλκιοδομανώλη από την εργασία του μαθήματος «επεμβάσεις σε υφιστάμενα κελύφη
Ακ.Ετος 2015-2016, ομάδα εργασίας Κατσαράκη, Μπατζέλης, Νυκταρης, Πασπαράκης

Ο Giuseppe Gerola , στις αρχές του προηγούμενου αιώνα δημοσίευσε κατόψεις Βενετσιάνικης Βίλλας του Μούντρους

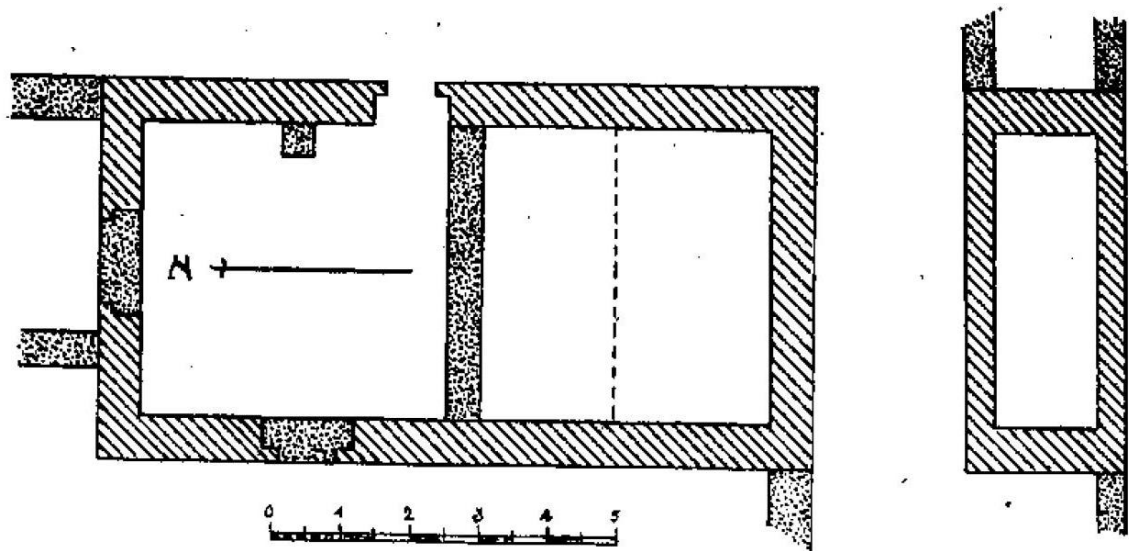

FIG. 171 — PIANTA DEL PIANTERRENO DELLA VILLA VENETA DI * MÚNDROS.

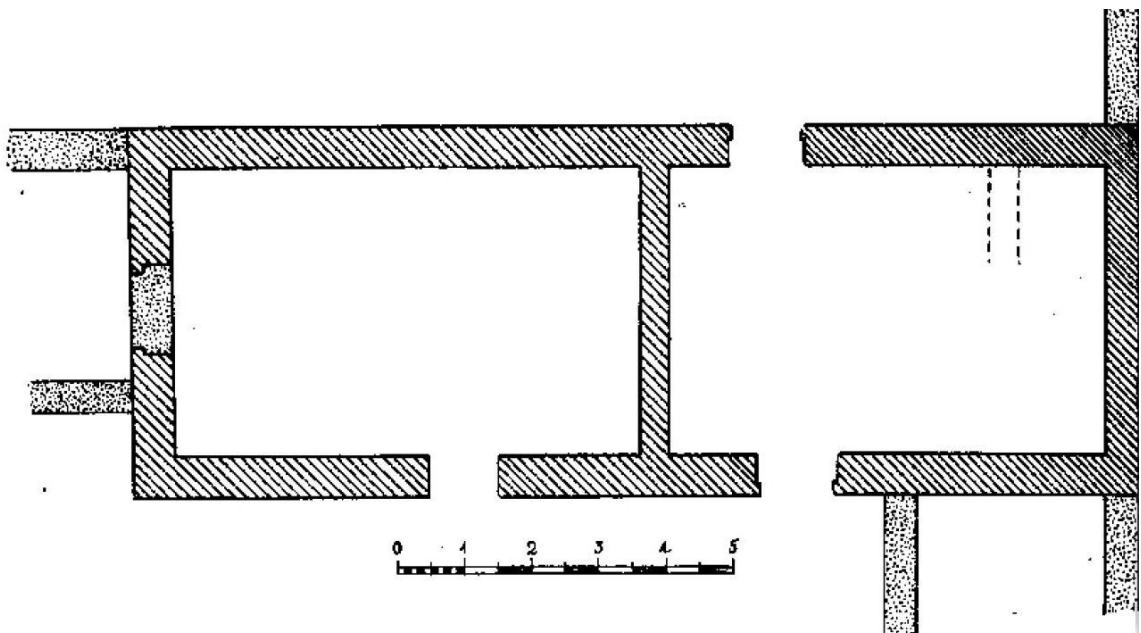

FIG. 172 — PIANTA DEL PIANO SUPERIORE DELLA VILLA VENETA DI * MÚNDROS.

Ισόγειο και όροφος «villa Veneta di Mundros» από το βιβλίο του Gerola, Giuseppe, « Monumenti Veneti nell' isola di Creta»

II) Μορφή (όψεις , μορφολογικά στοιχεία) σπιτιών στο Μούντρος

Τα κύρια μορφολογικά γνωρίσματα, η γενική σύνθεση της μορφής, οι αναλογίες και η κλίμακα των όγκων των κατοικιών στο Μούντρος, μαρτυρούν τις διάφορες κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις που διαμόρφωσαν στο πέρασμα του χρόνου, τον αρχιτεκτονικό του χαρακτήρα.

Η κλίμακα και οι αναλογίες των κτιριακών όγκων και οι μεταξύ τους σχέσεις ποικίλουν, από τα Βενετσιάνικα αρχοντικά μέχρι και τα μικρά απλά μονόχωρα κτίσματα, χωρίς όμως να υπάρχει μεταξύ τους παραφωνία. Γενικά ως επί το πλείστον οι κατοικίες στο Μούντρος είναι ένα απλός πέτρινος όγκος με καθαρές αδρές γραμμές. Έχουν στο ισόγειο μικρά ανοίγματα για λόγους ασφαλείας, ενώ σε δύσκολες περιόδους τα ανοίγματα γενικά στην όψη γίνονται μικρά και ελάχιστα¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Ιορδανης Δημακόπουλος «Τα σπίτια του Ρεθύμνου» ΥΠ.ΠΟ. , Αθήνα 2001

III) Βασικά Υλικά δόμησης

Το βασικό υλικό στην περιοχή είναι ο ασβεστόλιθος. Γενικά ο ασβεστόλιθος της περιοχής είναι μαλακός και επεξεργάζεται εύκολα. Αλλά βέβαια επειδή είναι μαλακός, δεν έχει μεγάλη αντοχή στο χρόνο. Για την πλειονότητα των κτιρίων, οι λαξευτοί λίθοι χρησιμοποιούνται για το κτίσιμο των γωνιών, τοποθετημένοι εναλλάξ. Ως κύριο υλικό για τα δώματα είναι η λεγόμενη «λεπίδα», χώμα με κατάλληλες υδραυλικές, καθώς έχει την ιδιότητα να μην την διαπερνά το νερό.¹⁹⁹ Άλλα βασικά υλικά είναι βέβαιο ο ασβέστης, και τα ξύλινα δοκάρια για τη στήριξη του δώματος.

IV Κατασκευαστικά στοιχεία – δομικό σύστημα και λεπτομέρειες

α) Τοιχοποιίες

Ως επί το πλείστον στο Μούντρος οι τοιχοποιίες είναι κατά κανόνα από αργολιθοδομή με πηλό ή πηλάσβεστο. Το πάχος τους κυμαίνεται 0.50μ έως 0.70μ στις κατοικίες, φθάνοντας παραπάνω από μέτρο στις εκκλησίες. Για την εξομάλυνση της επιφάνειας εξωτερικών όψεων, έχουν τοποθετηθεί μικρά χαλίκια σε μορφή σφήνας, για το γέμισμα των αρμών, μεταξύ των μεγαλύτερων λίθων και στη συνέχεια έχει τοποθετηθεί στρώση επιχρίσματος. Για ειδικές κατασκευές όπως οι θόλοι έχουν κατασκευαστεί με λαξευτούς ορθογωνικούς δόμους. Υπάρχουν και λίγες κατοικίες, οι οποίες έχουν κατασκευαστεί μετά την δεκαετία του '70, που είναι κατασκευασμένες με φέροντα οργανισμό σκυροδέματος και οπτόπλινθους.

β) δώματα

Όπως σε όλα τα χωριά της Κρήτης έτσι και στο Μούντρος τα δώματα μέχρι και πριν λίγες δεκαετίες ήταν χωμάτινα, στηριγμένα πάνω σε ξύλινα δοκάρια, παράλληλα της μικρής διάστασης του υποκείμενου χώρου. Εάν το άνοιγμα είναι μεγαλύτερο από αυτή που επιτρέπει η αντοχή των δοκαριών αυτών, τότε παρεμβάλλεται ενδιάμεσα τόξο (καμάρα). Το κενό των δοκαριών αυτών πληρώνουν διαφόρου μήκους κλαδιά, ακανόνιστης διατομής, καλάμια ή στρώμα από αστοιβίδες. Επάνω σε αυτά είναι τοποθετημένες δύο στρώσεις χώματος, η δεύτερη είναι η «λεπίδα» συμπυκνωμένη. Τις τελευταίες όμως δεκαετίες σταδιακά τα δωμάτινα αντικαταστάθηκαν από πλάκες σκυροδέματος μικρού πάχους ή στέγη.

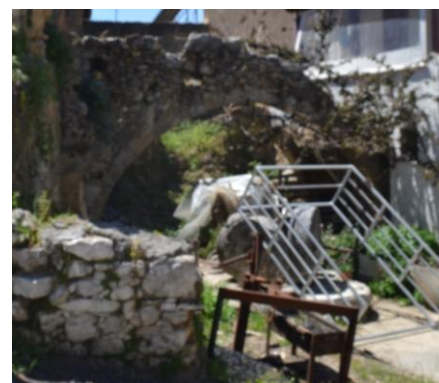
¹⁹⁹ Ιορδανής Δημακόπουλος, «Τα σπίτια του Ρεθύμνου» ΥΠ.ΠΟ., Αθήνα 2001

γ) Στέγες

Μεγάλο μέρος της κάλυψης των σπιτιών στο Μούντρος σήμερα είναι με στέγη, ο τρόπος όμως αυτός στέγασης στις πόλεις της Κρήτης άρχισε να εξαπλώνεται τους τελευταίους χρόνους της τουρκοκρατίας, καθότι τα χρόνια της Κρητικής Αναγεννήσεως η κυριαρχία του δώματος είναι απόλυτη.²⁰⁰ Οι πιο πολλές στέγες είναι μονόριχτες, αλλά υπάρχουν και δίριχτες όπως και μερικές τετράριχτες. Μερικές έχουν μεγάλη κλίση χωρίς να δικαιολογείται από το κλίμα της περιοχής.

δ) καμάρες

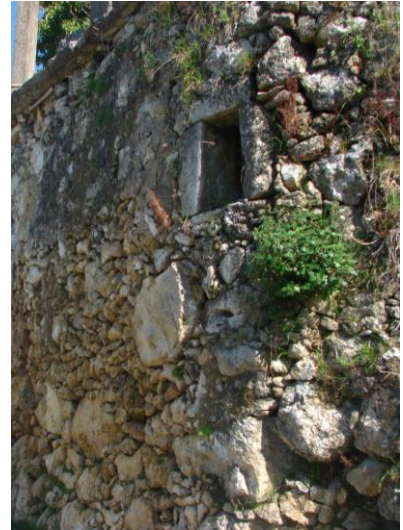
Η καμάρα στο σπίτι του Μούντρους, αποτελεί βασικό στοιχείο της σύνθεσης του, καθώς με αυτήν επιτυγχάνεται μια καλύτερη διάταξη και εκμετάλλευση των χώρων, ενώ ταυτόχρονα φέρει το μισό βάρος του δώματος. Έχει πάχος περίπου 50 εκ, κατασκευασμένη από πελέκια (ορθογωνικοί παρόλιθοι), ενώ η αντοχή της υπερβαίνει κατά πολύ της υπόλοιπης κατασκευής, όπως δεικνύουν τα ερειπωμένα σπίτια στο Μούντρος, όπου απ' όλα τα φέροντα στοιχεία, στέκει όρθια μόνο αυτή.

²⁰⁰ Ιορδανης Δημακόπουλος« , Τα σπίτια του Ρεθύμνου» ΥΠ.ΠΟ. , Αθήνα 2001

ε) Μικρές φωτιστικές θυρίδες - Τυφεκιοθυρίδες

Τα κτήρια που κατασκευάστηκαν ιδιαίτερα την εποχή της τουρκοκρατίας, για λόγους ασφαλείας θέλουν το σπίτι κλειστό σαν οχυρό, με μικρά ανοίγματα. Μικρές φωτιστικές θυρίδες που θυμίζουν πολεμίστρες είναι σε κατάλληλα σημεία των στενών δρόμων. Σε δύσκολες εποχές ίσως χρησιμοποιήθηκαν για να επιτηρούν το πέρασμα.

Ανοίγματα παρατήρησης -τυφεκιοθυρίδες

Διαβατικό με οξυκόρυφο θόλο στον οικισμό Μούντρος

Το ίδιο διαβατικό από πιο βόρεια λήψη

στ) Θόλοι - διαβατικά

Η απέχθεια που ένιωθαν οι αναγεννησιακοί αρχιτέκτονες για τα οξυκόρυφα γοτθικά τόξα είναι ευρέως γνωστή. Ταυτόχρονα όμως γνώριζαν τις στατικές αρετές τους, γι' αυτό και στην αναγεννησιακή αρχιτεκτονική της Κρήτης οι Βενετοί, όχι μόνο τα αποδέχονταν, αλλά και τα θεωρούσαν απαραίτητα, σε ευαίσθητα σημεία των κτηρίων, στα υπόγεια, στις αποθήκες και σε στέρνες.²⁰¹ Πολύ συχνά τα χρησιμοποιούσαν και για να στεγάσουν διαβάσεις δρόμων, που επάνω τους υπάρχουν ιδιωτικές κατοικίες, τα λεγόμενα sottoportichi της Βενετίας²⁰².

Στον οικισμό Μούντρος, υπάρχουν στα ισόγεια κτιρίων της ενετικής περιόδου με το πιο γνωστό, το διαβατικό δυτικά της «Πάνω Βρύσης». Αυτός ο οξυκόρυφος θόλος φαίνεται να είναι κατασκευασμένος σε δύο περιόδους. Το βόρειο τμήμα του θόλου έχει μεγαλύτερο πλάτος, με αποτέλεσμα να σχηματίζεται εγκάρσια γωνία. Στην ανατολική πλευρά του βόρειου τμήματος υπάρχει δωμάτιο που επικοινωνεί με τον δρόμο, που λέγεται από τους ντόπιους ότι ήταν φυλακή.

²⁰¹ (Δημακόπουλος, 2001, pp. 222-223)

²⁰² (Δημακόπουλος, 2001, p. 73)

Δημόσιες Κρήνες

Ζωτικό ρόλο στην πόλη ή στον οικισμό είχαν οι κρήνες, ενώ ήταν και ένα έργο γοήτρου. Πολλές κρήνες της Βενετικής εποχής είναι σε χρήση ακόμα και σήμερα, επισκευασμένες και αλλοιωμένες σε σημείο που δεν είναι αναγνωρίσιμες. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι λόγω της σπουδαιότητας τους, η θέση που ήταν τοποθετημένες αποτελεί βασική ιστορική μαρτυρία, για την εξέλιξη του οικισμού.²⁰³

Οι πιο πολλές δημόσιες Βενετσιάνικες κρήνες, που σώζονται στο Ρέθυμνο και στον Χάνδακα, συνοδεύονται από χαμηλές πέτρινες γούρνες, για το πότισμα των Ζώων²⁰⁴.

Αντίστοιχη διαμόρφωση έχουν και οι δύο επιτοίχιες δημόσιες κρήνες στον οικισμό Μούντρος. Η Κάτω Βρύση σήμερα ανακατασκευασμένη αλλά και η πάνω βρύση. Άλλη μια συνηθισμένη διάταξη της Βενετικής περιόδου είναι πίσω από τον κατακόρυφο τοίχο να υπάρχει υδατοδεξαμενή, για τη συγκέντρωση του νερού, με τον τρόπο αυτό είναι κατασκευασμένη και η πάνω βρύση.

Η «κάτω Βρύση» του οικισμού Μούντρος

Η «πάνω Βρύση» του οικισμού Μούντρος

²⁰³ (Γκράτζιου, 2007, p. 186)

²⁰⁴ (Δημακόπουλος, 2001, p. 129)

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εικόνα 44. Πυλώνας Οικισμού Μούντρος

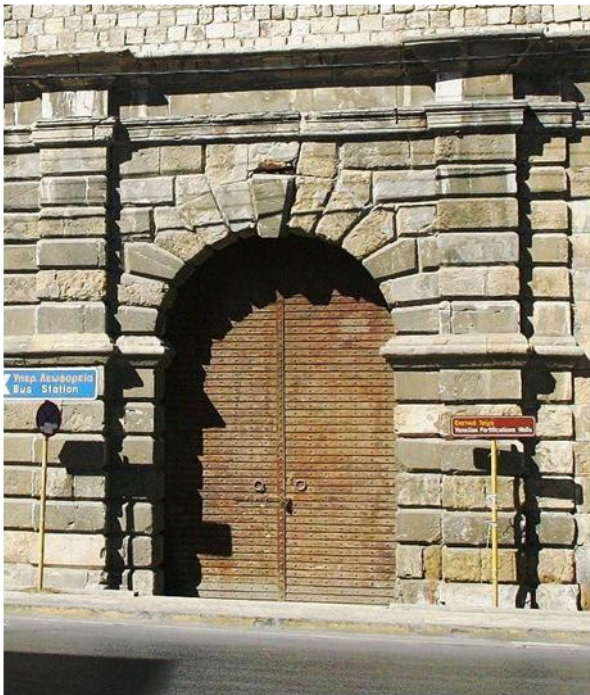

Το θύρωμα αυτό βρίσκεται στο νότιο άκρο του οικισμού Μούντρος, σε ένα μικρό πλάτωμα έναντι της «πάνω βρύσης» και αποτελεί την είσοδο, μιας Βενετσιάνικης έπαυλης.

Το άνοιγμα του θυρώματος, έχει ημικυκλικό ανώφλι που κορυφώνεται σε ένα υπερμέγεθες κλειδί και εδράζεται σε δύο παραστάδες. Οι παραστάδες αποτελούνται από κυβικού σχήματος δόμους, με λοξότμητες ακμές χωρίς να καταλήγουν σε βάσεις.

Το θύρωμα πλαισιώνεται από δύο μεγάλου πλάτους παραστάδες, με μισοχωμένες στο έδαφος ορθογώνιες βάσεις και βαριά επίκρανα που φέρουν τριγωνικό αέτωμα. Στη μετώπη υπάρχει ένα οικόσημο, ενώ στη ζωφόρο αναγράφεται φράση από την Αινειάδα του Βιργίλιου «PER TOT DISCRIMINA RERUM MDCXI» που σημαίνει «Μέσω τόσο επικίνδυνων γεγονότων 1611»

Η όλη σύνθεση έχει αδρά χαρακτηριστικά, με εμφανείς πώρινους λαξευτούς δόμους. Όμως πολλοί λοξότμητοι, κατακόρυφοι και οριζόντιο αρμοί, δεν είναι πραγματικοί, απλά έχουν λαξευτοί επιφανειακά σε μεγάλα κομμάτια λίθου.

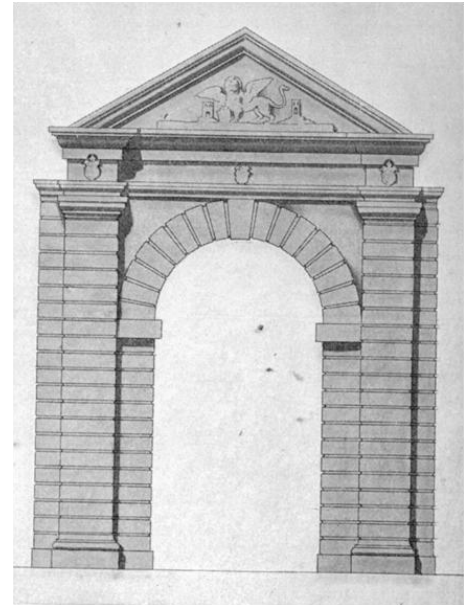
Εικόνα 45. Βόρειο άνοιγμα πύλης Παντοκράτορα, από την εσωτερική πλευρά των τειχών, Ηράκλειο

Την περίοδο αυτή, τέλη 16^{ου} αρχές 17^{ου} αιώνα αρχίζουν οι προσόψεις των κτιρίων να εμφανίζουν επιμελημένη τοιχοδομή, με ορθογωνικούς λίθους. Εάν οι λίθοι αυτοί, έχουν λοξότμητους αρμούς όπως στην περίπτωση μας, τότε η τεχνική αυτή ονομάζεται *bugnato*, ενώ εάν έχουν μια έντονη αδρή υφή ονομάζεται *bugnato rustico*.

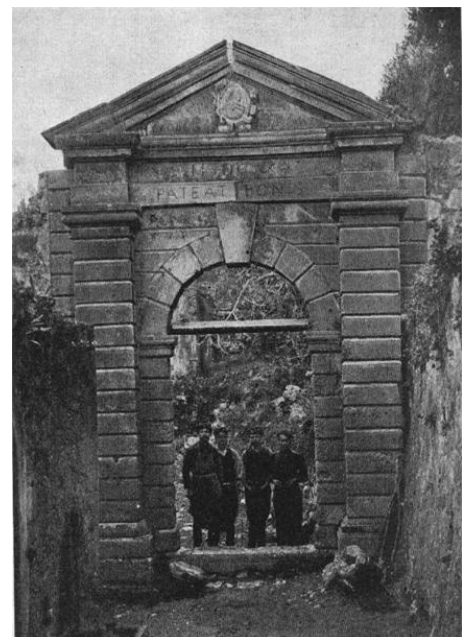
Αυτή η πρακτική της ψευδοϊσόδομης λιθοδομής, είναι συνηθισμένη στην Ιταλία, αλλά την συναντάμε και σε άλλα έργα στο νησί, όπως στην κρήνη Rimondi στη πόλη του Ρεθύμνου, στη Μονή Αττάλης στο Μπαλί Ρεθύμνου κ.λ.π. Καθοριστική για την επίδραση αυτού του τύπου τοιχοποιίας, είχε η παραμονή του Michele Sanmicheli, κατά δύο έτη, σχεδιάζοντας οχυρωματικά έργα στο νησί. Ο Sanmicheli επηρεασμένος από τον αρχιτέκτονα του Μανιερισμού Giulio Romano σχεδίασε τις πύλες του Ιησού, και του Παντοκράτορα στο Ηράκλειο. Η διάδοση αυτής της μορφής της τοιχοποιίας στην Κρήτη, σχετίζεται λοιπόν άμεσα με την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων και των φρουρίων που εκείνη την εποχή ήταν έντονη η ανοικοδόμηση, λόγω του Οθωμανικού κίνδυνου. (Δημακόπουλος, 2001, π. 209).

Το πρότυπο του θυρώματος στο Μούντρος είναι η Μεγάλη Πόρτα ή Guora, του βούργου της πόλης του Ρεθύμνου, η οποία κατασκευάστηκε γύρω στα 1566-1568. Η πύλη Guora υπήρξε πρότυπο και για άλλο ένα θύρωμα, της βίλλας Clodio στο χωριό Πίκρης, του Δήμου Ρεθύμνου, που κατασκευάστηκε γύρω 1610. Το πιθανότερο είναι ότι το θύρωμα αυτό στο Πίκρη και το θύρωμα στο Μούντρος, κατασκευάστηκαν από τον ίδιο τεχνίτη (Δημακόπουλος, 2001, π. 252). Ο τύπος του θυρώματος αυτού, δείχνει την εξέλιξη της Αρχιτεκτονικής στη Κρήτη αυτή την περίοδο. Μια εξέλιξη που έχει ξεπεράσει την ώριμη αναγέννηση και κατακτά το Μανιερισμό, με τοπικά χαρακτηριστικά (Δημακόπουλος, 2001, π. 260).

Ο πυλώνας είναι χαρακτηρισμένος από το Υπουργείο Πολιτισμού ως Ιστορικό Μνημείο με την υπ' άρ. 16307 /ΦΕΚ-605 /Β/1965 υπουργική απόφαση.

Εικόνα 46. Πύλη Guora, Ρέθυμνο, σχέδιο G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τ. Α, 2

Εικόνα 47. Θύρωμα βίλλας Clodio, οικισμός Πίκρης

Εικόνα 48. Πυλώνας Οικισμού Μούντρος

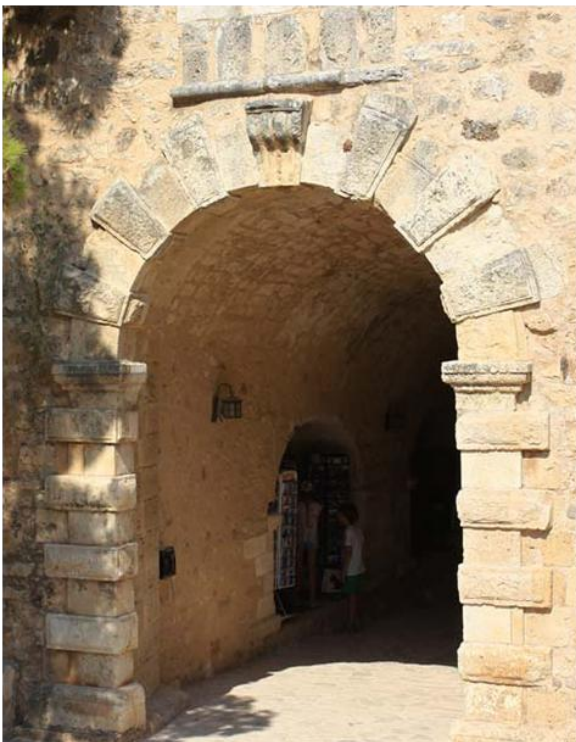

Λίγα βήματα δυτικά του προαναφερόμενου θυρώματος, στην πρόσοψη του όμορου κτηρίου υπάρχει ένα ακόμα θύρωμα, με αδρά μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Οι παραστάδες του θυρώματος αυτού, αποτελούνται από πώρινους ορθογωνικούς δόμους, που καταλήγουν σε επίκρανα τα οποία φέρουν οριζόντιες επάλληλες αυλακώσεις. Το ανώφλι είναι ημικυκλικής μορφής με εμφανείς λίθους, που συγκλίνουν προς το στο κέντρο του τόξου, ενώ το κλειδί έχει σχήμα ελισσόμενης πτυχής.

Εδώ έχουμε μια από τις πιο απλές μορφές των βενετσιάνικων θυρωμάτων επηρεασμένη και αυτή όπως η προηγούμενη, από την οχυρωματική αρχιτεκτονική. Εδώ το πρότυπο της, όπως και του θυρώματος της οδού Αραμπατζόγλου 50 στο Ρέθυμνο είναι η εσωτερική όψη της κεντρικής πύλης (ανατολικής) του φρουρίου Φορτέσσα στο Ρέθυμνο.

Η κατοικία που βρίσκεται το θύρωμα είναι χαρακτηρισμένη από το Υπουργείο Πολιτισμού ως Ιστορικό Μνημείο με την υπ' άρ. Υπ. απόφαση 16307 /ΦΕΚ-605 /Β/1965..

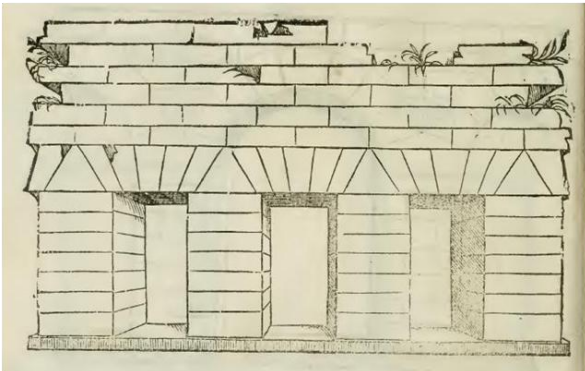

Εικόνα 49 . Εσωτερική όψη Ανατολικής εισόδου (κεντρικής) φρουρίου Φορτέσσα, Ρέθυμνο

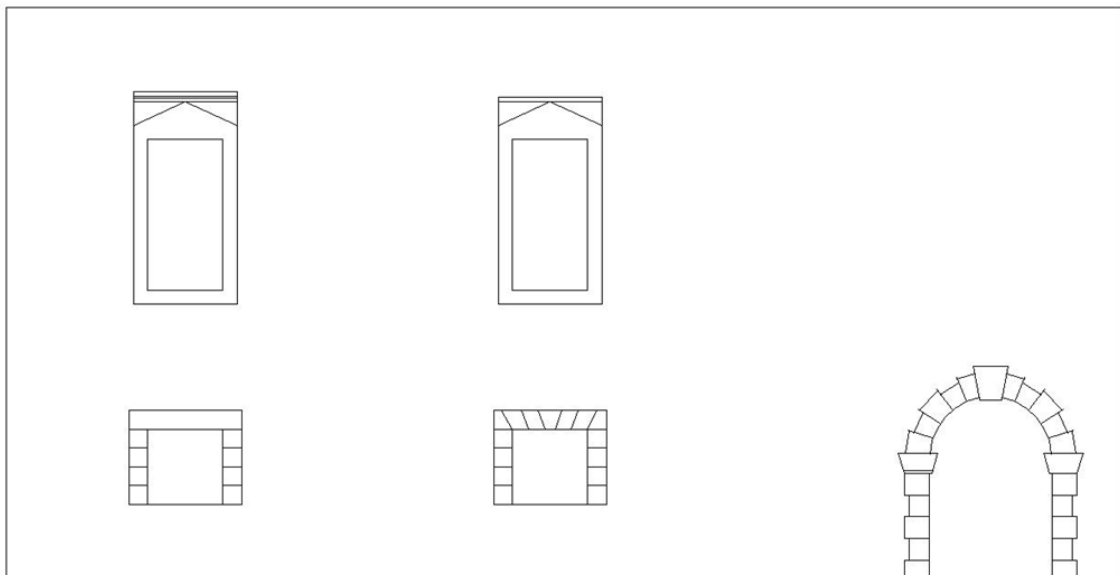

Εικόνα 50. Δεξιό παράθυρο ισόγειου

Η οικία αυτή στη πρόσοψη της έχει πέντε ανοίγματα. Δύο παράθυρα στο ισόγειο, δύο παράθυρα στον όροφο, και το θύρωμα είδαμε προηγουμένως. Στο δεξιό παράθυρο του ισόγειου, οι παραστάδες έχουν χαραγμένους οριζόντιους αρμούς. Το ευθύγραμμο υπέρθυρο, φέρει και εδώ ψεύτικους αρμούς μιας υποτιθέμενης αψιδωτής κατασκευής. Στο αριστερό παράθυρο του ισόγειου, υπάρχουν μόνο οι οριζόντιοι αρμοί στις παραστάδες, το υπέρθυρο δεν είναι χαραγμένο. Εδώ μπορούμε να πούμε ότι τα ανοίγματα του ισόγειου, έχουν αδρά χαρακτηριστικά, παραπέμποντας σε αναγεννησιακές επιδράσεις. Παρόμοιες χαράξεις θα βρούμε στο βιβλίο του Sebastiano Serlio, Libro Quatro (Βενετία 1537), σελ. 137α (στήν έκδοση τής Βενετίας, του 1619),

Εικόνα 51. Sebastiano Serlio Libro Quatro

Εικόνα 52. Διάταξη ανοιγμάτων κατοικίας

Τα δύο παράθυρα του ορόφου της οικίας αυτής, αποτελούνται από ένα πώρινο ορθογωνικό περίθυρο, που κορυφώνεται σε μια αετωματική απόληξη. Πάνω από αυτό το ισοσκελές τρίγωνο, υπάρχει ένα οριζόντιο γείσο, μήκους ίσο με το πλάτος του παραθύρου. Στην εσωτερική ακμή της όψης του περιθυρώματος, υπάρχει μια υποτομή προφανώς για την υποδοχή εξωτερικών κουφωμάτων.

Η διάταξη του γείσου πάνω από το υποτυπώδες, αέτωμα δείχνει την σύγχυση που υπάρχει για το ρόλο των κλασικών αρχιτεκτονικών μελών. Ακόμα η έλλειψη της τρίτης διάστασης αλλά και η γενική φυσιογνωμία του παραθύρου μας μαρτυρούν ότι τα παράθυρα είναι μεταγενέστερα της Βενετοκρατίας.

Αριστερό παράθυρο ορόφου

Η όψη της ενετικής οικίας

Εντοιχισμένο στην Πρόσοψη της οικίας αυτής είναι και μια ανάγλυφη μετωπική μορφή προσώπου, που προσομοιάζει με λέοντα. Είναι σχετικά απλή, χωρίς ανατομικές λεπτομέρειες και χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία από τον λιθοξόο. Η έκφραση της είναι άγρια, συνοφρυωμένη, δείχνοντας τα δόντια της.

Το πρόσωπο αυτό πιθανόν εντάσσεται στα *grottesche* της Αναγεννησιακής και Μανιεριστικής τέχνης, η παρουσία των οποίων είχε γίνει αποδεκτή από την Βενετοκρατική κοινωνία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, τόσο την κοσμική, όσο και την εκκλησιαστική. Στην μονή Αγκαράθου Ηρακλείου για παράδειγμα, υπάρχουν εντοιχισμένες διάφορες μορφές που απεικονίζουν Λέοντες, Άντλαντες και προσωπεία τα οποία ανήκουν στη Βενετική περίοδο. Άλλο ένα αντίστοιχο παράδειγμα είναι οι μορφές που υπάρχουν στη πρόσοψη του Καθολικού της μονής Αρκαδίου και της Μονής Βρυωμένης Ιεράπετρας. Ακόμα οι μορφές στη πρόσοψη του καθολικού της Μονής Γουβερνέτου που έχουμε ήδη αναφέρει, αλλά και στην Παναγία των Σταυροφόρων στο Ηράκλειο.²⁰⁵

Προσωπείο εντοιχισμένο σε οικία στο Μούντρος.

Εικόνα 53. Προσωπείο στην πρόσοψη της εκκλησίας κυρίας των Αγγέλων μονής Γουβερνέτου

Εικόνα 54.. Έπαυλη De Mezzo, Ετιά Λασιθίου.

²⁰⁵ (Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, 2007, pp. 114-137)

Είσοδος διαβατικού στο Μούντρος

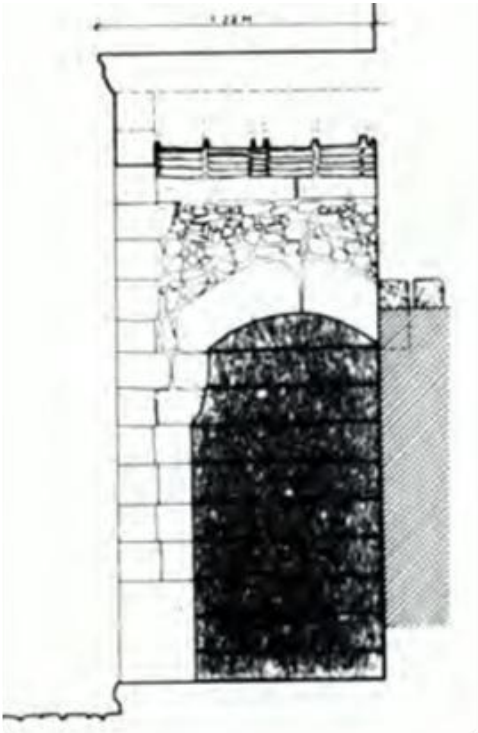

Δεξιό φουρούσι ανοίγματος

Στη δυτική παρειά σε όμορο κτίριο, της οικίας που αναλύσαμε, υπάρχει ένα άνοιγμα, υπό μορφή πύλης που οδηγεί σε ένα διαβατικό. Το άνοιγμα, γεφυρώνεται με ένα λίθινο χαμηλωμένο κυκλικό τόξο. Η μορφή του τόξου αυτού, παρόλο που δημιουργεί μεγάλα στατικά προβλήματα, λόγω των οριζόντιων ωθήσεων που δημιουργεί, έχει ιδιαίτερης εκτίμησης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Το μεγαλύτερο του πλεονέκτημα έναντι του ημικυκλικού και του οξυκόρυφου τόξου, είναι ότι μπορεί να γεφυρώσει ένα άνοιγμα, με πολύ μικρότερο ύψος. Για το λόγο αυτό, τα χαμηλωμένα τόξα, είναι συνηθισμένα στα κατώγια των σπιτιών και των «Μαγαζίνων» του Ρεθύμνου. (Δημακόπουλος, 2001, π. 220). Η μορφή του τόξου αυτού συνηθίζεται και στην ίδια τη Βενετία.

Ένα παράδειγμα από την πόλη του Ρεθύμνου με γεφύρωση ανοίγματος της Βενετικής περιόδου, είναι στο σπίτι της οδού Αθ. Διάκου 9, στη σκάλα της υπηρεσιακής αυλής.

Εικόνα 55. Σπίτι οδού Αθ. Διάκου 9, Ρέθυμνο

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του τόξου της εισόδου, του διαβατικού στο Μούντρος, είναι ότι εδράζεται σε δύο πολύ απλά φουρούσια, που μειώνουν το άνοιγμα. Το αριστερό είναι ένας μεγάλος λίθος με καμπυλωμένη άκρη, ενώ στο δεξί η καμπυλωτή επιφάνεια του, μόλις που ξεπροβάλλει από τον τοίχο του κτίσματος. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν γοτθική ανάμνηση, της Αρχιτεκτονικής της Βενετίας, και των αστικών κέντρων της Κρήτης.

Η αριστερή παραστάδα αποτελείται από ορθογωνικούς δόμους, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και το τέλος του εγκάρσιου τοίχου.

Εικόνα 56. Διαβατικό και λίθινα τόξα στη Βενετία

Εικόνα 57. Βορειοδυτική είσοδος του Ναού Μουντρος

Εικόνα 58. Νότια είσοδος Αγίου Ρόκκου Χανιά

Εικόνα 59. Αγία Τριάδα Τζαγκαρόλων Χανιά

Ο δίδυμος Ναός Αγίου Νικολάου - Θεοτόκου

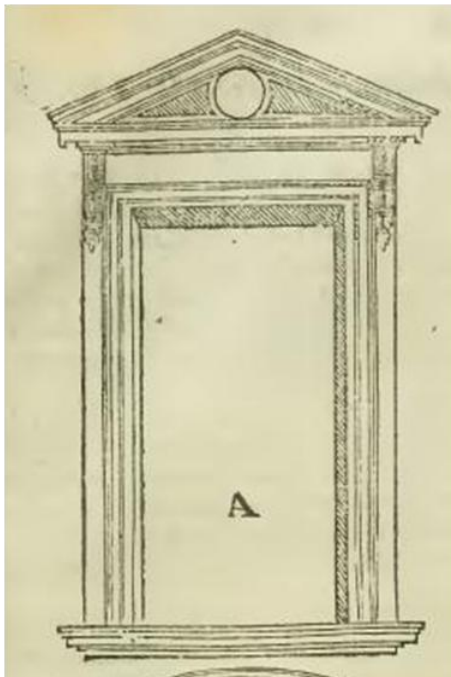
Ο Ναός του Αγίου Νικολάου και της Θεοτόκου, βρίσκεται στο κάτω τμήμα του οικισμού, επί του κεντρικού δρόμου. Είναι μια δίδυμη εκκλησία, η οποία διαθέτει δύο θύρες από τη δυτική όψη και μία από τη νότια. Έχει δύο παράθυρα, ένα στην βόρεια και ένα στη νότια όψη.

Εικόνα 60. Ναός Αγίου Νικολάου-Θεοτόκου Μούντρος

Εικόνα 61. Βόρειο παράθυρο
διπλού Ναού Αγίου Νικολάου -
Θεοτόκου

Εικόνα 62. Sebastiano Serlio Libro
Settimo, σελ 77 της έκδοσης του
1619

Η βορειοδυτική είσοδος στο ναό αποτελείται από ένα πώρινο ορθογωνικό περίθυρο, του οποίου οι δύο παραστάδες έχουν μετωπικά μια κατακόρυφη αυλάκωση. Η αυλάκωση αυτή πιθανόν να συνεχιζόταν και στο οριζόντιο υπέρθυρο, πριν επισκευαστεί. Πάνω από το υπέρθυρο υπάρχει ένα τριγωνικό αέτωμα με οριζόντιο και καταέτιο γείσο. Η μορφή του θυρώματος αυτού προσομοιάζει με το νότιο θύρωμα του Αγίου Ρόκκου στα Χανιά, αλλά και της νότιας πλευράς του καθολικού της Αγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι Χανίων.

Στο βορεινό τοίχο του ναού, του ίδιου χώρου με το θύρωμα, υπάρχει ένα παράθυρο πού στέφεται και αυτό με τριγωνικό αέτωμα, με κατά μήκος συνεχόμενη αυλάκωση στο μέτωπο του περιθυρώματος.

Αυτής της μορφής τα θυρώματα ή παράθυρα με το τριγωνικό αέτωμα είναι συνηθισμένα στις ορθόδοξες εκκλησίες της υπαίθρου και στα μοναστήρια του νησιού. Με την επιλογή του τριγωνικού αετώματος των κλασικών ρυθμών, δεν εξασφαλίζεται μόνο η καλαισθησία του ανοίγματος, αλλά το σπουδαιότερο τονίζεται η ιερότητα του χώρου.

Από αυτό προκύπτει ότι εκτός από τις ίδιες τις μορφές, είχε διαδοθεί στο νησί και το συμβολικό περιεχόμενο που τους είχαν δώσει οι αρχιτέκτονες της Αναγέννησης. Αυτός είναι ο κύριος λόγος που δεν τα συναντούμε συχνά σε κατοικίες.²⁰⁶

²⁰⁶ (Δημακόπουλος, 2001, pp. 177-178)

Εκκλησία Χριστός

Στο ανατολικό άκρο του οικισμού Μούντρος υπάρχει ένας μικρός μονόχωρος ναός, αφιερωμένος στο Χριστό, της εποχής της Βενετοκρατίας. Καλύπτεται από οξυκόρυφη καμάρα, η στήριξή της οποίας ενισχύεται από τρία λίθινα σφενδόνια. Η είσοδος στο ναό πραγματοποιείται από ένα θύρωμα με ημικυκλικό ανώφλι, το οποίο εδράζεται σε δύο απλά επίκρανα και η όλη σύνθεση στέφεται με ένα τριγωνικό αέτωμα. Ο συνδυασμός αυτός δηλαδή το τριγωνικό αέτωμα με το ημικυκλικό ανώφλι στο άνοιγμα, είναι σπάνιος για την εποχή της Βενετοκρατίας στην Κρήτη. Αλλά ακόμα η γενικότερη μορφολογία του ανοίγματος και η έλλειψη της τρίτης διάστασης μας κάνει να αμφιβάλλουμε κατά πόσο το θύρωμα είναι αυτής της περιόδου.

Θύρωμα Εκκλησίας

Οβελίσκοι στη βόρεια όψη του Ναού του Σωτήρος Χριστού στο Μούντρος

Εικόνα 63. Andrea Palladio, Palazzo Chiericati vicenza 1550-1560

Εικόνα 64. Οβελίσκος στην πρόσοψη του καθολικού της Μονής Αρκαδίου

Στο μέσο περίπου της βορεινής όψης του Ναού βρίσκεται ένα ορθογωνικό αντέρεισμα, κτισμένο με ισόδομη λαξευτή λιθοδομή.

Η βάση του, κατά την κάθετο στο τοίχο διεύθυνση, έχει μια διεύρυνση του πλάτους, που μειώνεται σταδιακά προς τα πάνω, δημιουργώντας μια κεκλιμένη επιφάνεια (σκάρπα). Σε ύψος 1μ περίπου στο σημείο τομής με την κατακόρυφη επιφάνεια συναντά ένα ημικυλινδρικής διατομής κοσμήτη (cordone), που είναι επίδραση Βενετικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής.

Ένα κλασικό γείσο υπάρχει περιμετρικά στη στέψη, ενώ μικροί οβελίσκοι, στοιχείο μανιερισμού υψώνονται στη κορυφή. Το άνω τμήμα του κεντρικού οβελίσκου λείπει, πιθανόν να ήταν Σταυρός που έχει αποκοπεί.

Οβελίσκοι στη βόρεια όψη της εκκλησίας του Χριστού στο Μούντρος

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Θύρωμα στον οικισμό Μούντρος

Στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, στο δρόμο που οδηγεί στον Βενετσιάνικο πυλώνα, υπάρχει ένα θύρωμα σε εξωτερικό τοίχο αυλής.

Είναι απλό χωρίς βάσεις και με ακόσμητες παραστάδες. Τα επίκρανα των παραστάδων θυμίζουν αναποδογυρισμένες βάσεις, ενώ το αριστερό εξελίσσεται σε ένα ακατανόητο για τη θέση του γείσο. Στα επίκρανα εδράζεται ένα ημικυκλικό ανώφλι που κορυφώνεται με ένα ανάγλυφο κλειδί. Η όλη σύνθεση επιστέφεται με ένα οριζόντιο γείσο, που διαγράφει την ίδια πορεία με το προηγούμενο προς τα αριστερά, στρεφόμενο κατά 90° δυο φορές διαδοχικά .

Θύρωμα στο ανατολικό τμήμα του οικισμού Μούντρος

Ανατολικότερα υπάρχει ένα άλλο θύρωμα που έχει τα ίδια χαρακτηριστικά. Εδώ όμως οι παραστάδες έχουν βάσεις, ενώ δεν υπάρχει καθόλου γείσο.

Η ιδιομορφία αυτών των δύο θυρωμάτων, είναι ότι στην εξωτερική παρειά του λίθινο τόξου, περιτρέχει μια σειρά από οδόντες (μικροί γεισίποδες). Η σειρά με τους οδόντες, σαν φτάσει κοντά στα επίκρανα από την μία, και κοντά στο κλειδί από την άλλη στρέφεται κατά 90° προς το εσωτερικό του ανοίγματος. Επιπλέον το μέτωπο του λίθινου κυκλικού τόξου,

Ανώφλι θυρώματος στον οικισμό Μούντρος

Εικόνα 65. Θύρωμα στον Αγ. Ιωάννη Παντάνασσας Αμαρίου

Τόξο κωδωνοστασίου Αγίου Ιωάννη, οικισμού Αργυρούπολης.

Τόξο κωδωνοστασίου Αγίου Ιωάννη, οικισμού Αργυρούπολης, επιγραφή.

Τόξο κωδωνοστασίου Αγίου Κωνσταντίνου, ομώνυμου οικισμού, έτος 1863.

είναι χαραγμένο με γραμμές, παράλληλες στη σειρά των οδόντων.

Το πρότυπο του μοτίβου με τους περιμετρικούς οδόντες, θα πρέπει να το αναζητήσουμε στις ζατριοειδείς οδοντώσεις των Βενετογοθθικών θυρωμάτων, που κοσμούν τις πάρα πολλές διάσπαρτες μονόχωρες εκκλησίες που υπάρχουν στο νησί.

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό το μοτίβο του ημικυκλικού τόξου, υπάρχει σε κωδωνοστάσια εκκλησιών της γύρο περιοχής όπως του Αγίου Ιωάννη οικισμού Αργυρούπολης, Αγίου Κων/νου του ομώνυμου οικισμού κ.α., κατασκευασμένα τον 19^{ου} αιώνα, από τον ντόπιο τεχνίτη Κωνσταντίνο Καψαλάκη.

Όσον αφορά τα δύο θυρώματα στο Μούντρος, μπορούμε να πούμε σε γενικές γραμμές, ότι η έλλειψη της τρίτης διάστασης, το μπέρδεμα της εφαρμογής των κλασικών αρχιτεκτονικών μελών, αλλά και η γενική μορφολογία, δεικνύουν ότι τα δύο αυτά θύρωματα μάλλον είναι πολύ μεταγενέστερα της ενετοκρατίας.

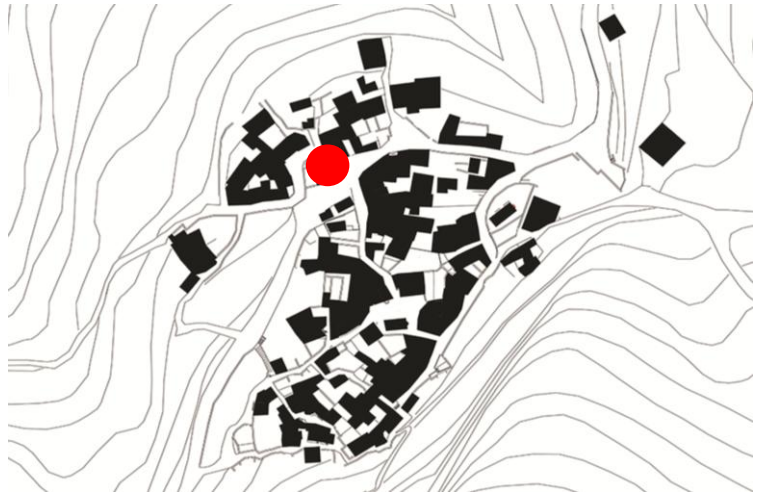
Νότια είσοδος, δυτικής όψης Ναού
Αγίου Νικολάου - Θεοτόκου

Η ίδια είσοδος

Εικόνα 66. Βορειοδυτική είσοδος
Αγίου Γεωργίου Κουρνά Χανίων

Επανερχόμενοι στην δίδυμη εκκλησία της Θεοτόκου και του Αγίου Νικολάου, και ειδικότερα στη νότια είσοδο της δυτικής όψης. Το περιθύρωμα της εισόδου αποτελείται από ορθογώνιους κανονικούς λαξευμένους λίθους, χωρίς διακόσμηση. Πάνω στο υπέρθυρο εδράζεται το οριζόντιο γείσο ενός χαμηλωμένου ανακουφιστικού τόξου, ενώ η μετώπη του κυκλικού αυτού τόξου, φέρει παράλληλες αυλακώσεις. Η όλη σύνθεση κορυφώνεται σε μια περίπου ημικυκλική πλάκα, η οποία είναι διακοσμημένη με ένα χαραγμένο σταυρό και δυο κυπαρίσσια εκατέρωθεν. Στη βάση της αναγράφει τη χρονολογία, με επιφύλαξη 1890.

Παρόμοιο χρονολογημένο ανακουφιστικό τόξο, με τις ίδιες αυλακώσεις φέρει και το υπέρθυρο της βόρειο δυτικής εισόδου του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά Αποκορώνου Χανίων, που η πρόσοψη του ανακατασκευάστηκε στις αρχές του εικοστού αιώνα (Γκρατζιου σελ 195).

Στην κορυφή του θυρώματος, υπάρχει μια εγχάρακτη παράσταση, η οποία απεικονίζει στο κέντρο ένα μεγάλο σταυρό με τέσσερις ίσες κεραίες, ο οποίος συνοδεύεται από δυο κυπαρίσσια δεξιά και αριστερά.

Το κυπαρίσσι είναι ένα δέντρο, που του αποδίδουν πολλούς συμβολισμούς ήδη από την αρχαιότητα. Είναι επίσης ένα πολύ γνώριμο στοιχείο των ορθόδοξων κοιμητηρίων, θεωρείται σύμβολο διάρκειας μέσα στο χρόνο, αθανασίας, σύνδεσης με την ουράνια ζωή αλλά και πένθους.

Παραστάσεις με κυπαρίσσια υπάρχουν και σε πάρα πολλά κεντήματα που κοσμούσαν τα σπίτια ή τα φορέματα στην λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Είναι μια από τις μορφές, που ο λαϊκός δημιουργός χρησιμοποιεί για να δημιουργήσει ένα κόσμο συνύπαρξης του φυσικού με το υπερφυσικό, να συνδέσει τον ορατό με τον αόρατο κόσμο. Οι μορφές του λαϊκού τεχνίτη, μυθικές, θεϊκές, φυσικές, δράκοι, άγγελοι, λουλούδια, πουλιά, άνθρωποι, άγιοι, σταυροί, κληματαριές, συνομιλούν μεταξύ τους, εκφράζοντας την έντονη θρησκευτικότητα και την καθημερινότητα που βιώνει ο άνθρωπος.

Κορύφωση Θυρώματος νότια όψης
Εκκλησίας Θεοτόκου – Αγίου
Νικολάου

Εικόνα 67. Τμήμα ποδόγυρου φορέματος,
Κρήτης, 17ος αι., Victoria and Albert museum

Εκκλησίας Θεοτόκου – Αγίου
Νικολάου, λεπτομέρεια.

Θύρωμα στον οικισμό Μούντρος

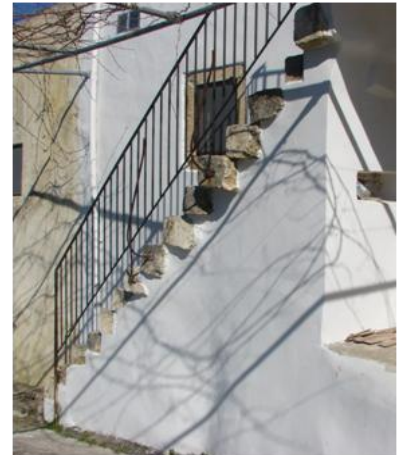
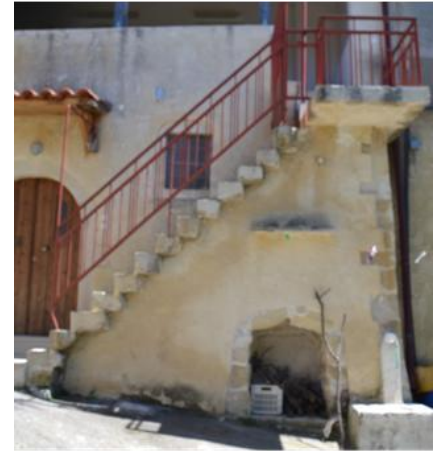
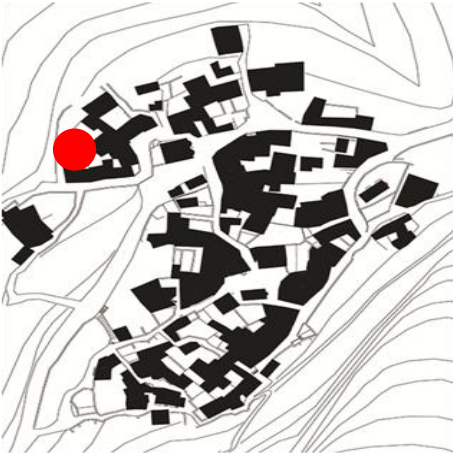
Λεπτομέρεια διακόσμησης του θυρώματος

Στο τοίχο της αυλής, μιας σήμερα ερειπωμένης κατοικίας, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού υπάρχει ένα θύρωμα, της περιόδου της τουρκοκρατίας. Η μορφολογία του θυρώματος με το κοντόχοντρο άνοιγμα, την έλλειψη της τρίτης διάστασης, την απουσία διαχωρισμού επιστυλίου – ζωφόρου-γείσου, κάτω από μια σειρά επάλληλων γραμμών, αλλά και γενικά τη διαστρέβλωση των κλασικών μορφών της Βενετοκρατίας κάνουν ξεκάθαρη την περίοδο κατασκευής του.

Χαρακτηριστικές τέλος είναι μορφές των ανάγλυφων ανθεμίων στα τρίγωνα δεξιά και αριστερά πάνω από το ανώφλι. Προς τα κάτω έχουμε τη συμβολική παρουσία των *alem*, ενώ στη κορυφή εμφανίζονται σπαθιά με κυρτή λεπίδα, ανατολικής προέλευσης.

Σκάλες για την άνοδο στον όροφο των κατοικιών, οικισμού Μούντρος

Βενετικές σκάλες σε διάφορα σημεία της Κρήτης

Εικόνα 68. Λεπτομέρεια σκάλας βίλλας Clodio στο χωριό Χρωμοναστηρι Ρεθύμνου

Εικόνα 69. Σκάλα σπιτιού στο Ηράκλειο

Εικόνα 70. Ρέθυμνο σκάλα αυλής, οδός Αθ. Διάκου 9

Ο τονισμός των βαθμίδων στην εξωτερική παρειά της σκάλας εμφανίζεται συχνά στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η μορφή αυτή υπάρχει, όχι μόνο στην Βενετία, αλλά και στις υπόλοιπες περιοχές της Ιταλικής χερσονήσου. Αυτό το χαρακτηριστικό «Ζικ-Ζακ», των παράλληλων λίθινων νευρώσεων αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα σκάλας γοθικής αστικής αρχιτεκτονικής, που ήρθε στο νησί μαζί με τους Βενετούς.²⁰⁷ Στο Μουντρος βλέπουμε μια απλοποίηση αυτής της μορφής τονισμού των βαθμίδων. Εδώ τη μορφή του «Ζικ-Ζακ» την δίνουν οι ίδιες οι βαθμίδες, τετράγωνης διατομής που εξέχουν από τον κατακόρυφο εξωτερικό τοίχο.

²⁰⁷ (Δημακόπουλος, 2001, p. 135)

Θύρωμα στον οικισμό Μούντρος

Τριάντα μέτρα ανατολικότερα του μεγάλου βενετσιάνικου πυλώνα υπάρχει ένα κτίριο το οποίο έχει ένα θύρωμα με διπλές παραστάδες, ημικυκλικό ανώφλι και αετωματική απόληξη. Ο τεχνίτης που το κατασκεύασε θα είχε, δίχως άλλο, ως πρότυπο τον μεγάλο Βενετσιάνικο πυλώνα.

Λεπτομέρεια διακόσμησης του θυρώματος

Οι πιο πολλοί λίθοι που αποτελούν τις εξωτερικές παραστάδες, δεν έχουν λοξότμητες ακμές όπως είναι η κλασική μορφή, αλλά προσπαθώντας να τις μιμηθούν, έχουν τραπεζοειδής διατομή αυλάκωση (στον κάθε λίθο), μάλλον λόγω κατασκευαστικής δυσκολίας. Δηλαδή ο αρμός των λίθων δεν ταυτίζεται με την αυλάκωση. Οι διαστάσεις τους πλησιάζουν του κύβου, ενώ το ύψος τους δεν είναι ενιαίο. Τα επίκρανα το παραστάδων ενσωματώνονται στο αέτωμα, αποτελώντας προεξέχουσα συνέχεια του οριζόντιου γείσου. Εδώ η μόνη επιγραφή που υπάρχει, είναι το έτος κατασκευής 1893, τοποθετημένη στο τύμπανο του αετώματος.

Οι εσωτερικές παραστάδες, έχουν γωνίες με παράλληλες υποχωρήσεις, ενώ στα άκομψα επίκρανα, που μοιάζουν με αναποδογυρισμένες βάσεις, εδράζεται ένα ημικυκλικό ανώφλι που κορυφώνεται σε ένα κλειδί με σκαλιστό ανθέμιο

Επιγραφή θυρώματος

Κλειδί θυρώματος

Κρεβατόγυρος 17^{ος} -18^{ος} αιώνας, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Συλλογή Sandwith, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Κρητικό κέντημα

Η πρωτοτυπία αυτού του θυρώματος είναι στα μεικτά τρίγωνα, που σχηματίζονται δεξιά και αριστερά πάνω ανώφλι, μεταξύ ημικυκλικό τόξου, παραστάδας και οριζόντιου γείσου. Στο αριστερό, σε μια ορθογώνια πλάκα εμφανίζεται μια ανθρώπινη ανάγλυφη φιγούρα, ασύμμετρη, με υπερμέγεθες κεφάλι, ο βασικός όγκος του σώματος, σχηματίζεται χωρίς ανατομικές λεπτομέρειες και με ένα αδέξιο πλάσιμο. Στο δεξιό υπάρχει πάλι μια ορθογωνική πλάκα, που κοσμεύεται με ένα σχηματοποιημένο ανθέμιο.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι, η αφαιρετική τάση στην απόδοση, και η σχεδιαστική αδεξιότητα χαρακτηρίζουν την σύνθεση. Οι λίθοι δεν έχουν τη χάρη, τη λεπτότητα, την επαναληπτική ακρίβεια, αλλά ούτε και την συμμετρία του προτύπου. Παρουσιάζουν ασυνέχειες στους αρμούς σύνδεσης, που μπορεί να οφείλεται είτε στην κακή σύνδεση μεταξύ τους κατά την κατασκευή, είτε στην επίδραση του χρόνου. Ακόμα και η ποιότητα του πωρόλιθου των μελών του, είναι σε πολύ χειρότερη κατάσταση από αυτών του πρωτότυπου, για ένα θύρωμα που κατασκευάστηκε κοντά τρεις αιώνες αργότερα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με την εγκατάσταση των Βενετών στο νησί, εισάγονται ακέραια πολιτιστικά στοιχεία υστερογοτθικής προτίμησης, τα οποία συναντώνται με τη μακραίωνη βυζαντινή παράδοση, μπολιάζοντας τις τέχνες και τη χειροτεχνία. Η συνήθεια των Βενετών να κατασκευάζουν ανοίγματα με εμφανή λαξευτά πλαίσια μεταφέρεται στη Κρήτη, με την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, υλικό φορέα ιδεολογικών συμβολισμών και μηνυμάτων του Λατινικού Δόγματος. Αλλά και με την Δημόσια και ιδιωτική αρχιτεκτονική, ως σύμβολο κοινωνικής ανωτερότητας των κατακτητών, επίδειξης, και οικονομικής δύναμης. Ουσιαστικά δηλαδή ως μέσο διαφοροποίησης από την ομοιογενή μάζα των ανώνυμων κτισμάτων, των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Με την πάροδο του χρόνου, η πολύχρονη συμβίωση των δύο λαών, αλλά και η διαρκής επικοινωνία με τη Δύση, συντελούν στη δημιουργία ενός Βενετοκρητικού Πολιτισμού που θα ονομαστεί Κρητική Αναγέννηση. Οι λόγιες τέχνες περισσότερο και λιγότερο η χειροτεχνία, η γλώσσα και η μουσική θα είναι οι κύριες εκφάνσεις, αυτού του ιδιώματος. Την ίδια εποχή τον 16ο αιώνα, αρχίζουν να εμφανίζονται στο νησί, σημαντικές αλλαγές στο σχεδιασμό και την κατασκευή, με κινητήρια δύναμη τα μεγάλα οχυρωματικά έργα. Ενώ τα σχέδια και τα λευκώματα με γραβούρες Ιταλών αρχιτεκτόνων, όπως του Sebastiano Serlio, που κάνουν την εμφάνιση τους, κατευθύνουν και εμπνέουν τους ντόπιους τεχνίτες. Μορφές και μοτίβα της αναγέννησης και του μανιερισμού, αποτυπώνονται στον χώρο του νησιού σε όλες τις κλίμακες.

Ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε από τότε που ήρθαν οι Βενετοί στο νησί, ήταν κατά βάση αστικός, σταδιακά όμως οι βενετοκρητικές μορφές μεταλαμπαδεύτηκαν στην ύπαιθρο, με την κατασκευή πυργόσπιτων στην αρχή, επαύλεων στην συνέχεια, και βέβαια με την εκκλησιαστική - μοναστηριακή και φρουριακή αρχιτεκτονική.

Με την Τουρκική κατάκτηση το νησί αποκόπτεται από τα δυτικά καλλιτεχνικά και πνευματικά ρεύματα, όμως οι τεχνίτες συνέχιζαν να κτίζουν όπως έχτιζαν και οι πρόγονοι τους, χρησιμοποιώντας αυτούσιες ή τροποποιημένες τις αναγεννησιακές μορφές. Αυτό συνεχιζόταν, με όλο και λιγότερη αυτοπεποίθηση, με όλο και

περισσότερη αφέλεια, μέχρι που κατέληξε σε μια πλήρη εκλαϊκευση των κλασικών αναγεννησιακών μορφών, τροφοδοτώντας παράλληλα άλλες τέχνες.

Εάν η Βενετοκρατία ήταν η περίοδος με τα μεγάλα οικοδομικά έργα, η Τουρκοκρατία ήταν η περίοδος με την εξέλιξη της χειροτεχνίας και περισσότερο της υφαντικής, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο.

Επανερχόμενοι στο παράδειγμα που μελετά η εργασία, τον οικισμό Μούντρος, παρατηρούμε τις φάσεις εξέλιξης της διακόσμησης των κτισμάτων του, στο πέρασμα των αιώνων.

Οι καθαρές μορφές της λεγόμενης Κρητικής Αναγέννησης, που υπάρχουν σήμερα στον οικισμό είναι του τελευταίου αιώνα της Βενετοκρατίας. Το πιο γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο πυλώνας που κατασκευάστηκε το 1611, μιμούμενος εντόπιο παράδειγμα μανιερισμού, φρουριακής αρχιτεκτονικής. Ικανοποιώντας προφανώς την ανάγκη του ιδιοκτήτη της έπαυλης για επίδειξη κοινωνικής υπεροχής και καλλωπισμού. Ενώ και άλλα στοιχεία της ώριμης Αναγέννησης και του Μανιερισμού, όπως οβελίσκοι, γκροτέσκες, κυφωτό σύστημα κλπ, μαρτυρούν την άμεση ή έμμεση επίδραση που είχαν τα εγχειρίδια της αρχιτεκτονικής, αλλά και οι φρουριακές κατασκευές μέχρι και στα απομακρυσμένα χωριά της ενδοχώρας της Κρήτης.

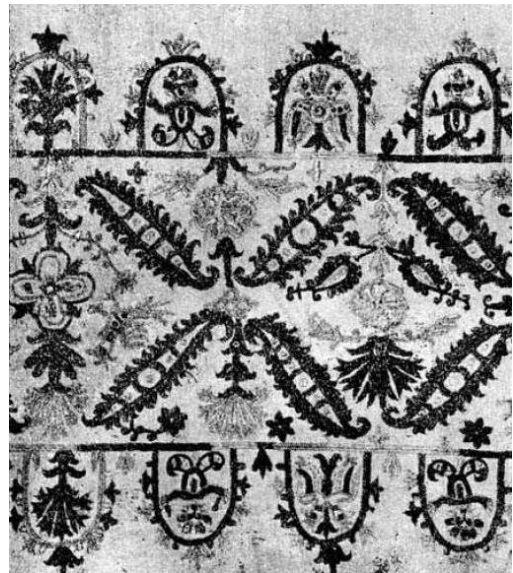
Στον οικισμό Μούντρος παρατηρούμε την εξέλιξη που είχε η διακόσμηση των κτισμάτων με την αλλαγή εξουσίας. Οι αρχιτεκτονικές συνθέσεις έχουν υποστεί μια επιπεδοποίηση, μια έντονη σχηματοποίηση-εκφυλισμό, αλλά και διαστρέβλωση των κλασικών μορφών της Βενετοκρατίας. Μπορούμε να πούμε ότι, έχουμε μια αδυναμία των μαστόρων να καταλάβουν τα πρότυπα τα οποία μιμούνται, αυτό μπορεί οφείλεται εν μέρει στην απουσία της εξειδικευμένης παιδείας, αλλά και την αποκοπή από τον κυρίαρχο πολιτισμό που τα παράγει. Αυτό το ετερόκλητο λόγιο λεξιλόγιο, όπως έχει αφομοιωθεί με την πάροδο των χρόνων από τον λαϊκό τεχνίτη, τελικά γίνεται κουλτούρα των πολλών, και είναι διαθέσιμο για πολλές χρήσεις.

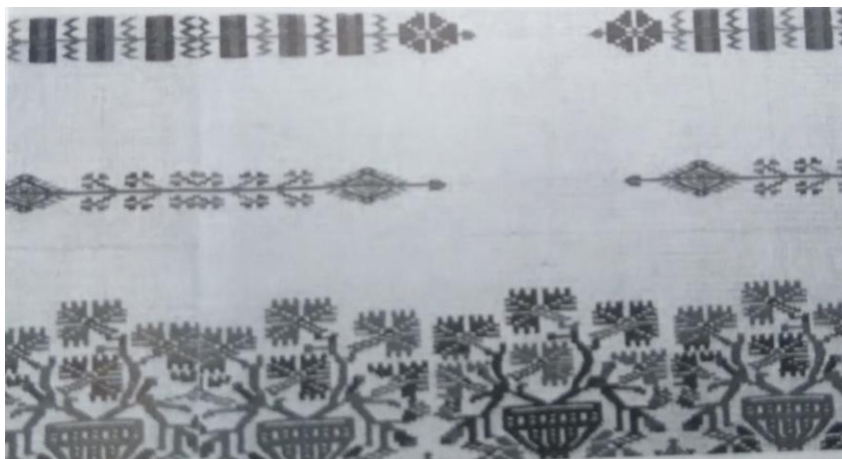
Ποδόγυρος από Στιχάρι, Εκκλησία Παναγία Βατιανή, Αρχάνες 17^{ος} αιώνας, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ
«Κρητικό κέντημα»

Fortezza Ρεθύμνου, Ανατολική είσοδος

Louisa Bellinger, Κρητικά υφαντά της συλλογής του Μουσείου Υφαντών της Ουάσιγκτον, 17^{ος} αιώνας.

Διάκοσμος πετσέτας με θέμα βάζο με γαρίφαλα, συλλογή της κας Θεανώς Μεταξά-Κανακάκη από το Βιβλίο Κρήτη 1913-2013 , Αρχιτεκτονική και πολεοδομία μετά την ένωση,

Βιβλιογραφία

- Αnon., Αφιέρωμα 15 2011. Ζητήματα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο. *επιστημονικό περιοδικό Αειχώρος*.
- Gerola, G., 1905. *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*. Βενετία: s.n.
- Rapoport, A., 2010. *Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και Πολιτιστικοί Παράγοντες*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Watkin, D., 2007. *Ιστορία της Δυτικής Αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ανδριανάκης, Μ., 2007. *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή 13ος-17ος αι., Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αντουράκης, Γ., 1977. *Αι μοναί Μυριοκεφάλων και Ρουστίκων Κρήτης μετά των παρεκκλησίων αυτών*. Αθήνα: s.n.
- Αρακαδάκη, Μ., 2006. *Νοφαλιάς Μεραμπέλου: συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης*. Νεάπολη Κρήτης: ΚΠΕ Νεάπολη Κρήτης.
- Γάσπαρης, Χ., 1994. *Φυσικό και Αγροτικό Τοπίο στη Μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αιώνες*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλαρδή-Χόρν.
- Γάσπαρης, Χ., 1997. *Η γή και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αιώνες*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Γάσπαρης, Χ., 1998. *Η άφιξη των Βενετών στην Κρήτη, Μια νέα πραγματικότητα για τη ζωή στην ύπαιθρο (13ος-14ος αι.)*. Αθήνα: Ελληνο-Ιταλικό Εμπορικό Επιμελητήριο.
- Γάσπαρης, Χ., 2001. *Απο τη Βυζαντινή στη Βενετική Τούρμα (Κρήτη 13ος-14ος αι.), Βυζαντινα Σύμμεικτα 14*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Γάσπαρης, Χ., 2008. *Έλληνες φεουδάρχες στο σεξτέριο του Dorsoduro. Στοιχεία για την ελληνική γαιοκτησία στη. s.l.: Byzantina Symmeikta*.
- Γάσπαρης, Χ., 2009. *Ένα Καστροχωριό στη Μεσαιωνική Κρήτη :Βιτσιλιά, 1387,Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη*. Ηράκλειο: s.n.
- Γάσπαρης, Χ., n.d. *Μορφή και εξέλιξη των οικισμών της Κρήτης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. 13ος -14ος αι.. s.l.:s.n.*
- Γιγουρτάκης, Ν., 2011. *Οχυρώσεις στην Κρήτη κατά Β'Βυζαντινή περίοδο , Πεπραγμένα Ι'Κρητολογικού Συνεδρίου*. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος " Ο Χρυσόστομος".
- Γκράτζιου, Ό., 2007. *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή , 13ος-17ος αιώνες*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γκράτζιου, Ό., 2010. *Η κρήτη στην ύστερη Μεσαιωνική εποχή, η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Γруντάκης, Ι., 1998. *Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους, Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*. Ρέθυμνο: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.
- Δετοράκης, Θ., 1990. *Ιστορία της Κρήτης*. Ηράκλειο: s.n.
- Δημακόπουλος, Ι., 1972. *Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης*. Αθήνα: Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Δημακόπουλος, Ι., 2001. *Τα σπίτια του Ρεθύμνου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Δρακούλης, Δ., 2009. *Πόλεις, κώμες και χωριά της επαρχίας Ελλάδος στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, 4ος-6ος αιώνας*. Θεσσαλονίκη: Επιστημονικό Περιοδικό Βυζαντινά.
- Ζώρα, Π., 1995. *Ελληνική λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κακλαμάνης, Σ., n.d. *Francesco Barozzi, Περιγραφή της Κρήτης 1577-1578*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Καλατζόπουλος, Π., 1994. Η λαϊκή τέχνη και ο Πικώνης. *Επτά Ημέρες καθημερινή*, 16 Οκτώβριος, p. 11.
- Καλλιβετάκης, Λ., 2003. *Πληθυσμοί και οικισμοί του Ελληνικού Χώρου, Το μετόχι της Πάτμου στο Στύλο Αποκορώνου*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Κίζης, Γ., 2007. *Πηλιορείτικη οικοδομία*. Αθήνα: ΕΤΒΑ Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα.
- Κόκορη, Β. -, 1987. *Κρητική Παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Οικισμοί και μνημεία Δυτικής Μεσαράς: τα ανοίγματα στο Κρητικό σπίτι*. Αθήνα: Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας.
- Κοτζιά, Ε., 15-5-1994. Άλκη Κυριακίδου- Νέστορος, Λαογραφικά Μελετήματα II. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, p. 21.
- Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μ., 2007. *Άτλαντες, Προσωπεία, Λέοντες: :Γλυπτά της Βενετικής Περιόδου από τη Μονή Αγκαράθπου..* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Λάββας Γεώργιος, 2002. *Επίτομη ιστορία της Αρχιτεκτονικής*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Λάββας, Γ., 1988. *“Η αρχιτεκτονική της Βορειοελλαδικής παράδοσης”, στο Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική ' Μακδονία*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Λαΐου-Θωμαδάκη, Α., 1997. Η αγροτική κοινωνία στη ύστερη Βυζαντινή εποχή. Στο: *Η αγροτική κοινωνία στη ύστερη Βυζαντινή εποχή*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, pp. 69-70.
- Μαλτέζου, Χ., 1985. *Τιμές αγαθών και άμοιβες εργασίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Σύμμεικτα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- Μαλτέζου, Χ., 1993. *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*. Αθήνα: s.n.
- Μουτσόπουλος, Ν., n.d. *Βυζάντιο Πόλεις Οικισμοί*. s.l.:Περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνη Αρ. 64.

Μπαλτά, Ε. & Oguz, Μ., 2007. *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου Taru-Tahrir 822*. Ρέθυμνο: Ι. Ν. Ε. (ΕΙΕ) – Ι. & Λ. ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ .

Μπαμπινιώτης, Γ., 2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε..

Μποζινέκη - Διδώνη, Π., 1985. *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική- Κρήτη*. Αθήνα: Μέλισσα.

Μπούρας, Χ., 1982. *“Η αντιμετώπιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Γενική εισαγωγή” Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα.

Μπούρας, Χ., 2001. *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής “Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα”*. Αθήνα: Μέλισσα.

Ξανθουδίδης, Σ., 1990. *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών*. Αθήνα: Δωδώνη.

Σκουτέλης, Ν., 2003. *Νησιά του Αιγαίου*. Αθήνα: Μέλισσα.

Σκουτέλης, Ν. & Φλάβιο, Ζ., 2014. Ο λαβύρινθος των δικοσμητικών τεχνών. Στο: *1913-2013 Αρχιτεκτονική και πολεοδομία μετά της Ένωση*. Χανιά: Πνευματικό Κέντρο χανίων - ΣΑΔΑΣ/τμήμα Χανίων, pp. 36-40.

Σπανάκης, Σ., 1991. *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου.

Σπανάκης, Σ., n.d. *Κρήτη, Δυτική Κρήτη, Τουρισμός Ιστορία Αρχαιολογία*. Ηράκλειο: Σφακιανάκης Ε..

Σταθάκη-Κούμαρη, Ρ., Αδαμοπούλου, Δ. & Αντωνοπούλου, Χ., n.d. *Υφαντές Πατανίες της Κρήτης, Η Σύγχρονη Χειροτεχνία και οι Παραδοσιακές Τέχνες*. s.l.:Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ..

Σταυρινίδης, Ν., 1970. Τουρκικό Αρχείο πόλεως Ρεθύμνου , κωδ. 1 , αρ μεταφρασης 96. Στο: *Κρητικά Χρονικά*. s.l.:s.n., p. 126 και 138 .

Τσουγκαράκης, Δ., 1991. *Παρατηρήσεις στο Χαρακτήρα των οικισμών της Βυζαντινής Κρήτης, Πεπραγμένα 6ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Χανιά: s.n.

Τσουγκαράκης, Δ., 1998. *Byzantine Crete. From the 5th century to the Venetian Conquest*. Αθήνα: s.n.

Τσουγκαράκης, Δ., 2006. *Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη Βενετοκρατία, Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 2001*. Ηράκλειο: Κεντρικές Εισηγήσεις.

Τσουγκαράκης, Δ. & Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ε., 2000. *Για μια ιστορική γεωγραφία της Μεσαιωνικής Κρήτης. Η περίπτωση των επαρχιών Καινούργιου και Πυργιώτισσας, Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Τσούπη-Ρεμου, Μ., 2004. *Διακτορική διατριβή “Εκκλησιαστικά και κοσμικά λιθόγλυπτα στην Ήπειρο (τέλη 18ου-20ου αιώνα): συμβολή στην μορφολογική παρουσίαση - ερμηνευτική προσέγγιση της ηπειρωτικής λιθογλυπτικής τέχνης: το παράδειγμα του Ζαγοριού”*. Ιάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Τσουρινάκη, Σ., 2007. Πλουμιστές Γοργόνες και άλλα ξόμπλια στην Κρητική Κεντητική 16ου - 19ου αιώνα. *Κρητικό Πανόραμα*, Ιανουάριος - Φεβρουάριος, pp. 2-47.

Φατούρου-Ησυχάκη, Κ., 1981. *Επιδράσεις της κεντρικής Ευρώπης στην Αρχιτεκτονική της Κρήτης*. Αθήνα: "Πεπραγμένα Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου".

Φατούρου-Ησυχάκη, Κ., 1983. *Η Κρητική Αναγέννηση και τα Ιταλικά πρότυπα της αρχιτεκτονικής της*. σ.λ.:Αριάδνη.

Φιλιππίδης, Δ., 1982. *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική-Ανατολικό Αιγαίο - Σποράδες - Επτάνησα*. Αθήνα: Μέλισσα.

Φιλιππίδης, Δ., 1998. *Διακοσμητικές τέχνες. Τρείς αιώνες τέχνης στην ελληνική αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα. Φιλιππίδης, Δ., 2018. *Όλυμπος Καρπαθου*. Αθήνα: Μέλισσα.

Χαρβαλιάς, Γ. & Αντωνοπούλου, Λ., 1986. *Τα Κρητικά υφαντά*. Βώροι: Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας Κέντρο Ερευνών.

Χατζητόφης, Π., 2011. *Διδακτορική διατριβή, Η Λιθογλυπτική τέχνη στην Κυπριακή κατοικία (τελή 18ου - αρχές 21ου αιώνα)*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Φιλοσοφική Σχολή.

Ψιλάκης, Ν., 1998. *Τροφές φτωχών και πλούσιων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, Συλλογικό*. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας.

Περιεχόμενα

Σκοπός της εργασίας	5
Αντικείμενο της εργασίας	5
Ο οικισμός Μούντρος Ρεθύμνου	6
Λόγοι επιλογής του συγκεκριμένου οικισμού	6
Μέθοδος συλλογής στοιχείων	7
Ερμηνευτική μέθοδος	7
Ερωτήματα	7
Εισαγωγή	9
Το πρόβλημα των ορισμών	11
Λαϊκή Παράδοση – Λαϊκή αρχιτεκτονική	12
Λόγια Παράδοση-Λόγια Αρχιτεκτονική.....	13
Τι είναι διακόσμηση	13
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	16
Οι οικισμοί της Κρήτης κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, 330-824 μ.Χ.	16
Αραβοκρατία 824-961 μ.Χ.....	17
Η δεύτερη Βυζαντινή περίοδος, 961-1204 μ.Χ.	17
Αρχιτεκτονική – Διάκοσμος- Τέχνη	19
Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ	20
Η Περίοδος της Βενετοκρατίας	21
Τέχνη και αρχιτεκτονική την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη	34
Η λαϊκή τέχνη – χειροτεχνία - κεντήματα	39
Η Διακόσμηση στην Αρχιτεκτονική των οικισμών της Κρήτης κατά την περίοδο που εξετάζουμε.	41
Η διακόσμηση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική	46
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	49
Μορφές από την πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας.....	51
Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ	61
ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΜΟΥΝΤΡΟΣ.....	74
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	99
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ	112

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	123
Βιβλιογραφία	126
Αναφορά εικόνων	132

Αναφορά εικόνων

Εικόνα 3 1 Τμήμα Κρητικού Ποδόγυρου 16ος αιώνας Ιστορικό Μουσείο Κρήτης Ηράκλειο.
Φωτογραφία από το Βιβλίο «Κρητικό Κέντημα» ΕΟΜΜΕΧ 1993

Εικόνα 2.Τμήμα Κρητικού Ποδόγυρου 16ος αιώνας Ιστορικό Μουσείο Κρήτης Ηράκλειο.
Φωτογραφία από το Βιβλίο «Κρητικό Κέντημα» ΕΟΜΜΕΧ 1993

Εικόνα 3. Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στον Καμαριώτη, G.Gerola

Εικόνα 3 4. Είσοδος κατοικίας στα Χανιά, G.Gerola

Εικόνα 3 5. .Θύρωμα Μέγαρο Ιπτάρ, τοποθετημένο στο Ναό του Αγίου Μάρκου Ηράκλειο,
<https://www.cretanbeaches.com/el/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%83%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82/%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CF%8E%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D/%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%85-%CE%B7%CF%81%CE%AC%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF>

Εικόνα 6.Παράθυρο έπαυλης στον οικισμό Ρογδιά Ηρακλίου.
http://www.kritipoliskaihorio.gr/2015/03/blog-post_434.html

Εικόνα 7.Θύρωμα στο ναό του Αγίου Γεωργίου, οικισμού Οψιγιά Ρεθύμνου,
<https://www.cretanbeaches.com/el/%CE%B8%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%AC-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B5%CF%81%CE%B7%CE%BC%CE%B7%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%B1/%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85/%CE%BD%CE%B1%CF%8C%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BF%CF%88%CE%B9%CE%B3%CE%B9%CE%AC>

Εικόνα 8. Άγιος Ιωάννης, Παντάνασσα Αμαρίου,
<https://www.cretanbeaches.com/el/%CE%B8%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%AC-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B5%CF%81%CE%B7%CE%BC%CE%B7%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%B1/%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AC-%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85/%CE%BD%CE%B1%CF%8C%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%B9%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%83%CE%B1-%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85>

Εικόνα 9.Παναγίας Κουμπελίδικης ή Κουμπελίνας (Χουμεριάκος),

Εικόνα 10. Καθολικό της Μονής Αρκαδίου

Εικόνα 10.11. από την έκδοση 1619 «Tutte l'opere d'Architettura et Prospettiva di Sebastiano Serlio, Bo- lognese, dove si mettono in disegno tutte le maniere di edificij e si trattano di quelle cose, che sono più necessarie a sapere gli Architetti. . . ».

Εικόνα 12. Seb. Serlio Libro Sesto σελ 25

Εικόνα13.Μοναστήρι Αγία Τριάδας Χανιά. Είσοδος,
<https://elenahalivelaki.wordpress.com/2018/06/17/%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82/>

Εικόνα 19. Οικισμός Αργυρούπολη, βενετσιάνικο θύρωμα,
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fb/Argyroupoli_21.JPG

Εικόνα 21. S. Serlio, Libro quatro, από την έκδοση 1619

Εικόνα 22. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta.

Εικόνα 23. Παραθύρου ορόφου της έπαυλης Trevisan στο Κόκκινο Μετόχι Κισσάμου,
<https://www.cretanbeaches.com/el/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82/%CF%86%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BA%CE%AC%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CF%80%CF%8D%CF%81%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%B7-%CE%AD%CF%80%CE%B1%CF%85%CE%BB%CE%B7-trevisan-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CF%8C%CE%BA%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%BF-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CF%8C%CF%87%CE%B9>

Εικόνα 26. Wendel Dietterlin , Architectura: Von Außtheilung, Symmetria vnd Proportion der Fünff Seulen, 1598 , πίνακας 22

Εικόνα 28. Μονη Γωνιάς , θύρα εισόδου στην Τράπεζα, <http://www.pemptousia.gr/photo/iera-moni-odigitrias-gonias-kolimvar/>

Εικόνα 29. Krammer, Gabriel: Architectura von den funf Seulen sambt iren Ornamenten und Zierden... 1600, <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/viewer/templates/viewimage.php?bandnummer=bsb00087680&pimage=00043&v=100>

Εικόνα 32. Ρέθυμνο, Μπιχράμπ Τζαμιού Μεγάλης Πόρτας,
<http://www.rethymnon.gr/index.php/mouseia-35/articles/palaiontologiko-mouseio-rethumnou.html>

Εικόνα 34, Μονή Αρκαδίου, κεντρική είσοδος Μονής, http://boraenai.blogspot.com/2011/11/blog-post_7829.html

Εικόνα 38, Louisa Bellinger, Κρητικά υφαντά της συλλογής του Μουσείου Υφαντών της Ουάσιγκτον

Εικόνα 39, Τα κρητικά υφαντά : Γεωμετρικά, ευθύγραμμα, περαματιστά / Γεωργίου Χαρβαλιά [και] Λαμπρινής Αντωνοπούλου, Αθήνα : Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας , 1986

Εικόνα 40,41, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Υφαντές Πατανίες της Κρήτης . Η πατανία αυτή ανήκει στην Ιερα Μητρόπολη Κισάμου και Σελίνου

Εικόνα 43, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ., Κρητικό κέντημα, Υφαντές Πατανίες της Κρήτης

Εικόνα 44, Ευαγγελία Μπαλτά, Mustafa Oguz, Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου Tapu-Tahrir 822, 2007

Εικόνα 45. Βόρειο άνοιγμα πύλης Παντοκράτορα, από την εσωτερική πλευρά των τειχών, Ηράκλειο

Εικόνα 46. Πύλη Guora, Ρέθυμνο, σχέδιο G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τ. Α, 2

Εικόνα 47. Θύρωμα βίλλας Clodio, οικισμός Πίκρης, G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta

Εικόνα 51. Sebastiano Serlio Libro Quattro, από την έκδοση 1619

Εικόνα 53. Προσωπείο στην πρόσοψη της εκκλησίας κυρίας των Αγγέλων μονής Γουβερνέτου, <http://www.eosm.gr/index.webman?section=routes&route=165>

Εικόνα 54.. Έπαυλη De Mezzo, Ετιά Λασιθίου,
<https://www.cretanbeaches.com/el/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82/%CF%86%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BA%CE%AC%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CF%80%CF%8D%CF%81%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B5%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7/%CE%AD%CF%80%CE%B1%CF%85%CE%BB%CE%B7-de-mezzo-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CF%84%CE%B9%CE%AC>

Εικόνα 55. Σπίτι οδού Αθ. Διάκου 9, Ρέθυμνο, Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Ι Δημακόπουλος

Εικόνα 56. Διαβατικό και λίθινα τόξα στη Βενετία

Εικόνα 59. Αγία Τριάδα Τζαγκαρόλων Χανιά,
<https://elenahalivelaki.wordpress.com/2018/06/17/%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82/>

Εικόνα 62. Sebastiano Serlio Libro Settimo, σελ 77 της έκδοσης του 1619

Εικόνα 63. Andrea Palladio, Palazzo Chiericati vicenza 1550-1560,
<https://i.pinimg.com/originals/57/22/8b/57228bfde248ed3ab612f20d86aa6bf1.jpg>

Εικόνα 67. Τμήμα ποδόγυρου φορέματος, Κρήτης, 17ος αι., Victoria and Albert museum

Εικόνα 68, 69, 70, Τα σπίτια του Ρεθέμνου, Ι. Δημακόπουλος

Όσες από τις εικόνες τις εργασίας δεν αναφέρονται στον παραπάνω πίνακα είναι από το προσωπικό μου αρχείο.

